

ΝΙΚΟΛΑΟΥ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗ

Τακτικού καθηγητοῦ τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας

Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ

Ἀπὸ τῆς ἱστορικῆς ἐρεῦνης εἰς τὴν αἰσθητικὴν ἐρμηνείαν *

Α΄

Η ΕΡΕΥΝΑ : ΚΑΤΑΛΟΓΟΙ, ΕΚΔΟΣΕΙΣ, ΚΕΙΜΕΝΑ

Κυρίαι, Κύριοι,

Αἱ δύο ὁμιλίαι τὰς ὁποίας θ' ἀκούσετε σήμερον καὶ αὐριον ἀπὸ ἐμέ, στρέφονται ὅπως εἶναι φυσικὸν περὶ τὴν Φιλολογίαν τοῦ Βυζαντίου. Εἰς τὴν Ἑλλάδα διεκρίναμεν τὰς εἰδικότητας τῶν βυζαντινολόγων εἰς Ἱστορίαν, Φιλολογίαν, Τέχνην. Καὶ εἰς ἐμέ, μολονότι οὐχὶ ἄγευστον ἱστορικῶν ἀπασχολήσεων, ἀνήκει ἀπὸ καθέδρας νὰ ὑπερασπίσω τὸν τομέα τὸν ὅποιον διδάσκω, θὰ μοῦ ἐπιτραπῇ ἐπομένως νὰ ἀναπτύξω τὸ θέμα « Διὰ τῆς ἱστορικῆς ἐρεῦνης εἰς τὴν αἰσθητικὴν ἐρμηνείαν ». Ν' ἀπαντήσω δηλονότι εἰς τὸ ἐρώτημα ποῦ ἐβάδισε καὶ ποῦ μέλλει νὰ πορευθῇ ἡ Βυζαντινὴ Φιλολογία ὡς αὐτόνομος ἐπιστημονικὸς κλάδος.

Δι' ἡμᾶς τοὺς Ἕλληνας, διὰ τοὺς ὁποίους κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν ἦτο ἐπάναγκες νὰ μὴ χαλαρώσωμεν τὰς παραδόσεις μας καὶ νὰ μὴ ἀπομακρυνθῶμεν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, πέριξ τοῦ ὁποίου συνεσπειρώθη τὸ δουλεῖον ἔθνος μας, ἡ Βυζαντινὴ Φιλολογία διήλθε τὸ στάδιον τῆς ancilla Theologiae. Ἐδημιουργήθη δ' αὕτη ὑπὸ τῶν ἰδίων τῶν Βυζαντινῶν, διὰ τῶν ἐρμηνευτῶν τῶν κειμένων ἰδίᾳ ἀπὸ τοῦ Φωτίου (θ' αἰών) καὶ ἐν συνεχείᾳ διὰ τῶν ἐρμηνευτῶν τῶν λειτουργικῶν κειμένων τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ὅπως εἶναι π.χ. ὁ περίφημος Θεόδωρος Πρόδρομος. Ἐξυπηρετήθη ἀπὸ πλῆθος ἀντιγραφῶν κωδίκων ἐγκατεστημένων εἰς μοναστηριακὰ κέντρα, « ἐργαστήρια καλλιγράφων » ὡς τὰ ὀνομάζομεν, ἀντιγραφῶν οἱ ὅποιοι ἦσαν συνηθέστατα κριτικοὶ ἐκδόται καὶ διορθωταί. Ἡ Βυζαντινὴ Φιλολογία ἀντεμετώπισε μετὰ τὴν Ἀλωσιν, ἀπὸ τοῦ 1476 καὶ ἐξῆς ὅτε ἐξεδόθη τὸ πρῶτον ἑλληνικὸν βιβλίον, τὸ πρόβλημα τῆς ἐκδόσεως τῶν κειμένων. Καὶ τὰ κείμενα ταῦτα ἦσαν τριῶν εἰδῶν, πατερικά, λειτουργικά καὶ ἀντιρρητικά. Ἐὰν εἰς

* Δύο ὁμιλίαι εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τῆς Ρώμης.

ταῦτα προσθέσωμεν καὶ τὰ ἀσκητικά, τότε ἔχομεν πληρεστέραν εἰκόνα τῆς φιλολογικῆς κινήσεως ἡ ὁποία ἐξεδηλώθη ἀπὸ τοῦ δεκάτου πέμπτου αἰῶνος. Ἀντὶ ν' ἀντιγράφονται κατὰ χιλιάδας ἐπιπόνως τὰ λειτουργικὰ χειρόγραφα (τὰ Μηναῖα, τὸ Τριώδιον, τὸ Πεντηκοστάριον, τὸ Ὁρολόγιον καὶ ἄλλα, ὅπου περιείχοντο οἱ μεγαλύτεροι βυζαντινοὶ ὑμνογράφοι), ἦτο τώρα δυνατόν νὰ ἐκτυπῶνται εἰς τὴν Ἑνετίαν ὑπὸ Ἱταλῶν τυπογράφων, διορθούμενα ὑπὸ Ἑλλήνων, ἱερωμένων συνήθως διορθωτῶν. Ἐκτὸς τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης, ἔπρεπε νὰ γίνουν γνωστοὶ οἱ μεγάλοι Πατέρες τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας καὶ οἱ βίοι τῶν ἁγίων, πέραν δ' αὐτῶν κείμενα τὰ ὁποία ἐστῆριζον τὰς ἀπόψεις τῶν Ἀνατολικῶν κατὰ τῶν Δυτικῶν ἐπὶ λεπτῶν διαφορῶν αἱ ὁποῖαι τότε συνεκίνουν πολὺ περισσότερον ἀπὸ σήμερον, π.χ. περὶ ἀζύμων ἢ ἐνζύμων, ἢ περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος (*filioque*). Ἐπειδὴ δὲ οἱ Ἕλληνες ἦσαν καὶ ἐν τούτῳ διηρημένοι ὁ μὲν Δοσίθεος Ἱεροσολύμων (πατριάρχης 1669-1707) ἐξετύπωνε τοὺς τόμους Καταλλαγῆς, Ἀγάπης καὶ Χαρᾶς, περιέχοντας κείμενα ὑπὲρ τῶν Ὁρθόδοξων, ὁ δὲ περιφημος βιβλιοφύλαξ τῆς Βατικανῆς Χίως Λέων Ἀλλάτιος († 1669) ἐδημοσίευε πληθύν πραγματειῶν διὰ τῶν ὁποίων ἐπεδίωκεν, ὅπως στηρίξῃ τὸ κύρος τῆς Ἀνατολικῆς παραδόσεως, εὗρισκων τοῦτο σύμφωνον πρὸς τὰς δοξασίας τῆς Ρώμης. Τὸ μικρὸν τοῦτο παράδειγμα δεικνύει πῶς ἀμφοτέροι οἱ συγγραφεῖς οὗτοι εἶχον ἀνάγκην τῶν χειρογράφων διὰ νὰ ἐκδώσουν τὰ κείμενα τὰ ὁποῖα τοῖς ἦσαν ἀναγκαῖα, ἢ πῶς ἔπρεπε νὰ στηριχθοῦν εἰς χειρόγραφα διὰ ν' ἀρυσθοῦν τὰς γραμματολογικὰς καὶ ἱστορικὰς πληροφορίας τὰς ὁποίας ὁμοίως ἐχρειάζοντο. Ἡ Ἱταλία, πρωτίστως διὰ τῆς Ἑνετίας καὶ κατὰ δεύτερον λόγον διὰ τῆς Φλωρεντίας καὶ τῆς Ρώμης, ὅπου ἔζη ἔνδοξον παράδοσιν ἢ σεβασμίαν ἑλληνικὴν μονὴ τῆς Κρυπτοφέρνης, συνεισέφερεν τὸ νέον στοιχεῖον τοῦ πολιτισμοῦ εἰς τὴν δουλεύουσαν Ἑλληνικὴν Ἀνατολήν, τὸ χριστιανικὸν βιβλίον. Καὶ ἦτο τοῦτο κυρίως τὸ λειτουργικόν. Ἀλλὰ τὸ λειτουργικὸν βιβλίον περιεῖχε τοὺς ἐνδοξοτέρους ποιητὰς τοῦ Βυζαντίου καὶ πολλὰ ἄλλα λογοτεχνικὰ κείμενα, ὥς συναξάρια καὶ ἐπιγράμματα. Οὕτως ἡ Θεολογία τὴν ὁποίαν ὑπηρετήσαμεν, ἐγέννησε τὴν *Ἐκκλησιαστικὴν Φιλολογίαν*, ἡ ὁποία διὰ τὸ Βυζάντιον ἐρμηνεύει ὅ τι τὸ πνευματικώτερον ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ. Μὴ νομίση τις ὅμως ὅτι τοῦτο ὑπῆρξε τὸ μόνον. Διότι καὶ ἡ θύραθεν φιλολογία ἐξεκολάφη ἐκεῖ διὰ δύο συγγενῶν ἀνδρῶν, εἰς τὴν Ἑνετίαν. Ὁ εἰς ἑξ αὐτῶν ἦτο ὁ κλεινὸς φιλόλογος καὶ ἐκδότης *Μανούτιος Ἀλδος* (*Manuccio Aldo*), ὁ τὴν πρώτην φιλολογικὴν Ἀκαδημίαν σχηματίσας εἰς τὴν βυζαντινὴν ἐκείνην πόλιν, ὁ δ' ἄλλος ἦτο ὁ μετὰ τοῦ Ἀλδου συνεργασθεὶς ὡς διορθωτής, ἐπίσκοπος *Μάρκος Μουσούρος* ὁ Κρής († 1516). Ὁ τελευταῖος ἐξέδωκε (1499) διὰ πρώτην φορὰν *Ἐπιστολάριον*, εἰς τὸ ὁποῖον ὀρθῶς συνέδεσε τοὺς ἀρχαίους, τοὺς προβυζαντινοὺς καὶ τοὺς βυζαντινοὺς ἐπιστολογράφους. Τὰ ἐπιστολάρια ἦσαν τότε μέσον ἀσκήσεως

εἰς τὸ ἑλληνιστὶ γράφειν, ὑποδείγματα ρητορικοῦ ὕφους. Διὰ τῆς πρωΐμου ταύτης ἀναγωγῆς κατεδείχθη ἡ ἀξία τῆς βυζαντινῆς ἐπιστολογραφίας, ἡ ὁποία ὑπερηκόντισε τὴν ἀρχαίαν. Ὁ πρωτος ἐκ τῶν δύο ἀνδρῶν, ἐπεχειρῆσε (1501 - 1504) τὴν ἔκδοσιν τετρατόμου Ἑλληνικῆς Ἀνθολογίας μετὰ λατινικῆς μεταφράσεως, πρὸς χοῆσιν τῶν φιλομούσων, ὅχι διὰ λειτουργικὴν χρῆσιν. Εἰς τὴν Ἀνθολογίαν αὐτὴν ἐξεδόθησαν βυζαντινοὶ ποιηταί, καὶ δὴ ἐπεχειρήθη ἡ πρώτη ἔκδοσις τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου. Ὡστε βλέπομεν ὅτι, παρὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Πλάτωνος, οἱ δύο σπουδαῖοι ἐκείνοι ἄνδρες — ὁ Ἀλδος καὶ ὁ Μουσσοῦρος — εὗρον τὸν χρόνον διὰ νὰ δώσουν εἰς τὴν δημοσιότητα κείμενα διὰ τῶν ὁποίων θὰ ἐπληροφορεῖτο ἡ προηγημένη ἤδη Ἀναγέννησις τὴν ὑπαρξίν καὶ ἐξέλιξιν τῆς Λογοτεχνίας εἰς τὸ Βυζάντιον.

Μολονότι καὶ Ἱταλοὶ ἦ ἔν Ἱταλίᾳ διαμένοντες ὑπῆρξαν συνεργάται τῆς Βυζαντινῆς τοῦ Λούβρου, τῆς πρώτης δηλονότι ἐκδόσεως τῶν βυζαντινῶν ἱστορικῶν ἐπὶ βασιλείᾳ Ἑλίου, ἐν τούτοις ἡ ἔκδοσις αὐτῶν ὀφείλεται εἰς τὴν Γαλλίαν. Οὕτως ἡ Βυζαντινὴ Φιλολογία μεταβάλλεται ἤδη εἰς *ancillam Historiae*, ὑπηρετρίαν τῶν ἱστορικῶν σπουδῶν. Συνήθως κατακρίνομεν τὴν ἔκδοσιν ἐκείνην, ἐνῶ ἀκόμη δὲν εἴμεθα εἰς θέσιν ν' ἀντικαταστήσωμεν ὅλας τὰς ἐκδόσεις διὰ καταλλήλων νεωτέρων, μολονότι ἐμεσολάβησεν ἡ ἐπίσης ἀτυχῆς ἔκδοσις τοῦ *Corpus Scriptorum Historicorum* τῆς Bonn, κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα. Αἱ ἐκδόσεις ὅμως τῶν Παρισίων τοῦ 15' αἰ. ὅχι μόνον ἔχουν μετάφρασιν εἰς τὴν Λατινικὴν, ἡ ὁποία εἶναι ἤδη ἄθλος, ἀλλὰ καὶ πλῆθος ὠφελίμων σχολίων, στηριχθέντων ἰδίᾳ εἰς χειρόγραφον παράδοσιν. Οἱ χειρόγραφοι κώδικες ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐστηρίχθησαν εἶναι ὀλίγοι, καὶ τοῦτο διότι τότε οὔτε κατάλογοι τῶν χειρογράφων εἶχον συνταχθῆ, οὔτε τὰ ταξίδια, οὔτε αἱ ἀντιβολαὶ ἦσαν εὐκόλα πράγματα. Κατὰ βάσιν ὅμως ἔχομεν μίαν τεραστίαν φιλολογικὴν ἐργασίαν, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐστηρίχθη ἡ ἱστορικὴ διαπραγματεύσις τῶν μεταγενεστέρων αἰώνων. Παραλλήλως τὸ *Glossarium infimae Graecitatis* τὸ ὁποῖον ἐπετέλεσεν εἰς ἄνθρωπος, ὁ Κάρολος Ducangius, εἶναι κατὰ τὸ φανταστικὸν δι' ἐκείνον ὁ ὁποῖος θὰ ἤθελε ν' ἀναπολήρῃ τὰς δυσκολίας τῆς ἀποδελτιώσεως τῆς χειρογράφου, ὥς ἐπὶ τὸ πολὺ, ὕλης. Οὐδεμία προσωπικὴ ἐργασία εἰς τὸν τομέα αὐτὸν δύναται νὰ θεωρηθῇ ὅτι ὑπερέβαλε τὴν προσπάθειαν τοῦ Γάλλου σοφοῦ.

Εἰς τὴν Γερμανίαν εἰς ἄνθρωπος μόνον, ὁ Δαντδ Hoeschell (1556 - 1617) ἤρκεσε διὰ νὰ δώσῃ τὸ μέτρον τῆς δυνατότητος φιλολογικῆς ἐργασίας. Ἀπὸ τὸν μόχθον τῆς ἐκδοτικῆς του προσπαθείας, στηριζομένης εἰς τὴν μικρὰν συλλογὴν χειρογράφων καὶ ἀντιγράφων κωδίκων τὰ ὁποῖα ἐπρομηθεύετο, ὀφείλεται ἡ ἔκδοσις πολυαρίθμων συγγραφέων μεταξὺ τῶν ὁποίων Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός, ὁ Φώτιος μετὰ τὴν Μυριόβιβλόν του (*Bibliotheca*) καὶ ἡ Βυζαντινὴ περιγίπισσα καὶ ἱστοριογράφος τῶν νορμανδικῶν ἐπιχειρήσεων τοῦ 11' αἰῶνος Ἀννα ἡ Κομνηνή.

Ἡ ἐξιστόρησις τῆς ἐξελίξεως τῶν βυζαντινῶν φιλολογικῶν μελετῶν, διὰ τὴν ὁποίαν διέθεσα μέγα μέρος τοῦ συγγράμματός μου « Εἰσαγωγή εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν » (β' ἔκδ. 1958), δὲν θὰ ἐπαναληφθῇ ἐδῶ λεπτομερῶς, διότι τοῦτο θὰ ἦτο ἄσκοπον. Ἡθέλησα μόνον νὰ δείξω πῶς Ἱταλοὶ καὶ Ἕλληνες εἰς τὴν Ἱταλικὴν χειρσόνησον, αὐτοκρατορικοὶ Γάλλοι, προτεστάνται Γερμανοὶ ἤδη ἐντὸς τοῦ δεκάτου ἐβδόμου αἰῶνος εἶχον προχωρήσει εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας εἴτε διὰ τῆς ἀποκαθάρσεως καὶ τυπώσεως τῶν λειτουργικῶν κειμένων, εἴτε δι' ἐκδόσεως Πατέρων, ἀσκητῶν, βιογράφων, ἱστορικῶν, χρονογράφων καὶ ἐπιστολογράφων, λεξικογράφων, ἢ φιλολογικῶν πραγματειῶν τοῦ Βυζαντίου. Αἱ παρορμήσεις των ὑπῆρξαν διάφοροι. Ἄλλοι ἀπέβλεψαν εἰς πρακτικούς σκοποὺς ἐκμαθήσεως τῆς ἀρχαίας γλώσσης, προσεγγίσεως πρὸς τὴν μεσαιωνικὴν αὐτῆς μορφήν, εἰς τὴν ὁποίαν εἰσῆχθησαν πολλαὶ λέξεις τῆς λατινικῆς ἢ πολιτικοὶ καὶ ἐκκλησιαστικοὶ ὄροι. Ἄλλοι ἀπέβλεψαν εἰς τὸν ἐφοδιασμὸν τῶν ὀρθοδόξων ἐνωτικῶν ἢ ἀνθενωτικῶν Ἐκκλησιῶν διὰ λειτουργικῶν βιβλίων, καθὼς καὶ διὰ κειμένων διὰ τῶν ὁποίων ἐμορφοῦτο ἡ πεπαιδευμένη τάξις καὶ ἰδίᾳ οἱ ἐκκλησιαστικοί. Καὶ τέλος ἄλλοι ἐξυπηρέτησαν πολιτικούς σκοποὺς, διὰ τῆς διαφωτίσεως τῆς ἰδίας αὐτῶν μεσαιωνικῆς ἱστορίας, ἢ ὁποία ἦτο ἀρρήκτως συνδεδεμένη πρὸς τὴν Ἀνατολικὴν Ἑλληνικὴν Αὐτοκρατορίαν. Ὅντως ἡ ἱστορία τῆς Γαλλίας, τῆς Ἱταλίας καὶ κατὰ δεύτερον λόγον τῆς Οὐγγαρίας, τῆς Γερμανίας (καὶ φυσικὰ τῶν σλαβικῶν χωρῶν), ἀλλὰ καὶ αἱ τύχαι τῶν Ἀνατολικῶν χωρῶν τῆς Μεσογείου, διὰ τὰς ὁποίας αἱ μεγάλαι Δυνάμεις τῆς Δύσεως εἶχον ἄμεσον διαφέρον, ἦσαν ἀρρήκτως συνδεδεμέναι πρὸς τὸν πολιτισμὸν καὶ τὰς τύχας τοῦ δουλεύοντος Βυζαντίου. Τοῦτο ἐξηγεῖ πολλὰς πρωτοβουλίας.

Ἡ ἐξέλιξις αὐτὴ ὑπῆρξε περίπου ἀνάλογος πρὸς τὴν αὐτονόμησιν τῶν μεσαιωνικῶν Λατινικῶν σπουδῶν, αἱ ὁποῖαι ἐξυπηρέτουν μέχρι τινὸς ἄλλοτρίους σκοποὺς καὶ διὴ θεολογικούς.

Ἀπὸ ἀπόψεως ὕλικου δὲν πρέπει νὰ παραβλέψωμεν τὸ γεγονὸς καθὼς ἡ κατάληψις τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων μετετόπισε τὸ κέντρον βάρους τῶν σπουδῶν, τὸ μὲν διότι ἐστέρησεν ἡμᾶς τοὺς Ἕλληνας τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἐκείνην ἀκολουθούσης Παιδείας, τὸ δὲ διότι κατέστρεψε πλῆθος παιδευτικῶν κέντρων. Πολλοὶ λόγοι ἠτύχησαν, διεσκορπίσθησαν, πολλὰ χειρόγραφα μετετοπίσθησαν πρὸς τὴν ἐνετοκρατουμένην Κρήτην καὶ τὰς Ἀντικὰς χώρας καὶ ἀπετέλεσαν κτῆμα μεγάλων σχηματιζομένων τότε βιβλιοθηκῶν. Οἱ ἡγεμόνες τῆς Δύσεως ἡμιλλῶντο ποῖος πρῶτος νὰ συλλέξῃ χειρόγραφα Ἑλληνικὰ καὶ δι' αὐτῶν νὰ πλουτίσῃ τὴν βιβλιοθήκην τῆς αὐλῆς του. Ἡ ἀγία Ἐδρα ἐπρωτοστάτησεν ὥστε νὰ ἔχωμεν σήμερον τὴν σπουδαιοτάτην συλλογὴν τοῦ Βατικανοῦ, ἡ ὁποία μετὰ τῶν συλλογῶν τῆς Φλωρεντίας, τῆς Ἑνετίας, τῶν Παρισίων, τῆς Ὁξφόρδης καὶ πολλῶν ἄλλων

πόλεων τῶν Γερμανικῶν χωρῶν, τῆς Ἰσπανίας καὶ τῆς ἄλλης Εὐρώπης καν-
χῶνται διὰ τοὺς θησαυροὺς τοὺς ὁποίους περισυνέλεξαν, διεφύλαξαν, ἐν
συνεχείᾳ κατέγραψαν καὶ ἔθηκαν εἰς τὴν διάθεσιν τῶν μελετητῶν.

Ἡ αὐῆσις τῶν χειρογράφων, δι' ἀποστολῶν εἰς τὴν Ἀνατολήν, ἀργό-
τερον δὲ ἢ γνώσις τῶν θησαυρῶν τοὺς ὁποίους συνεκέντρωναν κατὰ ταῦτα
τὰ μοναστικά κέντρα τῆς Ἀνατολῆς, τὸ Ἅγιον Ὄρος, τὸ Σινᾶ, ἡ Πάτιμος,
τὰ ὁρθόδοξα Ἑλληνικὰ πατριαρχεῖα Κωνσταντινουπόλεως, Ἀλεξανδρείας καὶ
Ἱεροσολύμων, πολυάριθμα μικρότερα μοναστήρια καὶ παιδευτικά κέντρα,
ἤνοιξαν τοὺς ὀφθαλμοὺς μας πρὸ χιλιάδων κειμένων, ὥς ἐπὶ τὸ πολὺ ἢ ἀνεκ-
δότων ἢ κακῶς ἐκδεδομένων. Μᾶς ἔφερον πρὸ πολλῶν ἑκατοντάδων συγγρα-
φῶν τῆς θύραθεν ἢ τῆς ἐκκλησιαστικῆς φιλολογίας, τῶν ὁποίων πρέπει νὰ
διευκρινήσωμεν τὸν βίον καὶ τὰ ἔργα. Ἦνοιξαν πρὸ ἡμῶν μεγάλα φιλολο-
γικὰ προβλήματα πατρότητος καὶ νοθεύσεως τῶν κειμένων, ἀποδόσεως τού-
των εἰς ἄλλους ἀπὸ ἐκείνους πού τὰ ἔγραψαν συγγραφεῖς. Ἐδημιούργησαν
τὴν ἀνάγκην προεργασίας καὶ ἐκδόσεως βοηθημάτων. Νέοι κλάδοι ἐδημιουρ-
γήθησαν, ὥς π.χ. ὁ μέγας κλάδος τῆς Ἀγιολογίας, τὸν ὁποῖον ὀφείλομεν
ἰδίᾳ εἰς τοὺς ἐν Βελγίῳ Βολλανδιστάς.

Ἐὰν ἠθέλομεν σήμερον ν' ἀνακεφαλαιώσωμεν τὰ ἀπορούμενα τῆς
Βυζαντινολογίας ὥς πρὸς τὴν φιλολογικὴν ἔρευναν, ταῦτα θὰ ἦσαν πολλά,
καὶ θ' ἀριθμήσω τινὰ ἐξ αὐτῶν. Πρέπει ὅμως πρῶτον νὰ ἐπαινέσω τοὺς
σπουδαίους ἐκείνους ἄνδρας οἱ ὁποῖοι ἤνοιξαν τὸν δρόμον διὰ τὴν μελέ-
την ἐποχῶν ὁλοκλήρων, ὅπως τῶν Παλαιολογείων χρόνων, ἐδημοσίευ-
σαν τὰ κείμενα, ἔγραψαν μονογραφίας, συνέθηκαν ἐγχειρίδια, ὥστε σήμε-
ρον νὰ γνωρίζωμεν π.χ. θέματα βυζαντινῆς Φιλοσοφίας ἀναγόμενα εἰς
τὸν ἀνθρωπισμόν, εἰς κινήματα ὅπως ὁ ἡσυχασμός, προσωπικότητας ὅπως
ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς καὶ ὁ Γεώργιος Πλήθων, λογοτεχνικὴν παραγωγὴν ὅπως
τὰ ἀκριβῆ τραγούδια ἢ τὰ πτωχοπροδρομικὰ ποιήματα ἢ τὰ βυζαντινὰ
μυθιστορήματα. Δὲν πρέπει νὰ μείνουν ἀμνημόνευτοι ὅσοι ἐμόχθησαν (καὶ
τὰ ὀνόματα τοῦ καρδινάλιου Pitra καὶ τοῦ Γερμανοῦ Krumbacher
εἶναι ἐκ τῶν πρώτων), ὅπως γνωσθοῦν ἔργα τῆς βυζαντινῆς ὑμνογραφίας,
ὅπως τὸ τοῦ Ρωμανοῦ Μελωδοῦ, τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ,
καὶ ἄλλων μεγάλων ἢ ἡσόνων ποιητῶν τοῦ Βυζαντίου, τῶν χώρων τῆς
Παλαιστίνης καὶ τῆς Ἰταλίας. Θὰ ἤμεθα ἀγνώμονες ἐὰν δὲν ἐνεθυμούμεθα
τοὺς ἐκδότας καὶ μελετητὰς τῶν μεγάλων μας ἐπιστολογράφων, μεταξὺ τῶν
ὁποίων ὁ ἡμέτερος Ἰωάννης Συκουτρῆς, ὁ ἰδικὸς σας Nicola
Festa, ὁ πολύτιμος μελετητὴς πατὴρ R. Loenertz.

Θὰ ἔπρεπεν ὅμως νὰ δηλωθῇ ἀπὸ τοῦδε ὅτι ὑπάρχει εἰς τὴν βυζαντινο-
λογίαν μία μεγάλη παρεξήγησις, καὶ ὅτι μία δευτέρα τείνει νὰ διαλυθῇ. Ἡ
πρώτη εἶναι ἡ ἀντίληψις καθ' ἣν τὸ Βυζάντιον ἔδωκε κυρίως εἰκαστικάς

τέχνας. Οἰκοδομήματα οἷα ἡ Ἁγία Σοφία, τὰ συγκροτήματα τῶν μεγάλων ναῶν τοῦ Ἀγίου Μάρκου τῆς Ἑνετίας, τῶν τῆς Ραβέννης καὶ τοῦ Παλέρμου, τοῦ Ἀγίου Ὁρους καὶ ἄλλων περιοχῶν, διακεκοσμημένα τὰ πλεῖστα διὰ τῆς ζωγραφικῆς ἡ ὁποία ὁμιλεῖ σήμερον κατευθεῖαν εἰς τὰς ψυχὰς μας, γεννοῦν τὴν πεπλανημένην ἀντίληψιν ὅτι δι' αὐτῶν κυρίως ἀντιπροσωπεύεται ὁ πολιτισμὸς τοῦ Βυζαντίου. Ἡ ἄποψις αὕτη ἔχει σήμερον ὑπὲρ αὐτῆς τὸ γεγονός· ὅτι ἡ Βυζαντινὴ τέχνη καὶ ἡ ρεαλιστικὴ καὶ ἡ ἀφηρημένη ὁμιλοῦν εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου περισσότερον ἀπὸ τὴν προϊστορικὴν ἢ τὴν κλασσικὴν τέχνην, περὶ τῆς ὁποίας τὸ ἐνδιαφέρον τείνει νὰ κορεσθῇ. Ὅμως θὰ μοι ἐπιτρέψῃτε νὰ νομίζω, ὅτι δὲν ἦτο δυνατόν εἰς μεσαιωνικὸν πολιτισμὸν οἷος τοῦ ἔκτου αἰῶνος (τοῦ μεγάλου Ἰουστινιανοῦ (527-565), ὁ ὁποῖος εἶναι ὁ χρυσοῦς αἰὼν τοῦ Βυζαντίου) ἢ τῶν Παλαιολογείων χρόνων νὰ δώσῃ μόνον τὴν Ἀγίαν τοῦ Θεοῦ Σοφίαν ἢ τὴν Μονὴν τῆς Χώρας (Καριε τζαμί). Τοῦτο θὰ ἦτο παράλογον, διότι αἱ εἰκαστικαὶ τέχναι συνακμάζουν μὲ τὸν λόγον, τὴν ποίησιν, τὴν ἱστοριογραφίαν, τὰς ἐπιστήμας, τὴν ρητορικὴν. Τοῦτο ἤδη φαίνεται ἀπὸ τὴν ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ συνῦπαρξιν οὐ μόνον τῶν γνωστῶν ἐπιγραμματοποιῶν, ὥς ὁ Παῦλος Σιλεντιάριος καὶ ὁ Ἀγαθίας, τῶν ἱστορικῶν ὥς ὁ μέγας Προκόπιος ὁ Καισαρεύς, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἀετοῦ τῆς Χριστιανικῆς ἐν γένει ποιήσεως, τοῦ Ρωμαιοῦ τοῦ Μελοφδοῦ. Διὰ τὴν Παλαιολόγειον δὲ ἐποχὴν τίνα νὰ δνομάσῃ τις πρῶτον καὶ τίνα δεύτερον; Ἡ Τέχνη σπανίως θέλει μεταφρασθῇ, καταπλήσσει διὰ τῶν ὄγκων, τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἀρμονίας, τῶν χρωμάτων, τῶν ἀντιθέσεων, τῶν θεμάτων. Ἡ ποίησις ὅμως καὶ ἡ ρητορικὴ ἔχουν ἀνάγκην τῆς γλωσσικῆς κλειδός, ἄνευ τῆς ὁποίας ἐν προκειμένῳ *graece sunt, non leguntur*!

Ἡ δευτέρα παρεξήγησις ἀναφέρεται εἰς τὸν *ἱστορισμόν*, ἀφοῦ τὰ περισσότερα τῶν ἐκδιδομένων κειμένων ἐξυπηρετοῦν τὴν ἱκανοποίησιν τῆς διψῆς πρὸς ἱστορικὴν γνῶσιν. Ἐνῷ ἡ ἱστορικὴ σχολὴ εἰς τὴν Φιλολογίαν εὐρίσκεται ἐν ὑφέσει, ἐξακολουθοῦμεν ἁλιεύοντες εἰδήσεις ἐκ τῶν κειμένων, παραβλέποντες δ' ὅτι αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ ἔχουν ἀξίαν καὶ ζῶην καὶ ἀντιπροσωπεύουν ψυχικὰ κινήματα. Ἡ χρησιμοθηρία ἐν προκειμένῳ κατατρώγει τὴν αἰσθητικὴν ἀπόλαυσιν. Ἡ ἀναζήτησις γλωσσικῶν τύπων, χρονολογικῶν διαπιστώσεων, μαρτυριῶν, ἀπομακρύνει ἡμᾶς ἀπὸ τὰς πνευματικὰς ζητήσεις ἐνὸς κόσμου αὐτονόμου. Οἱ Βυζαντινοὶ πότε περιεφρονήθησαν ὥς ἀκαίρως θεολογοῦντες, πότε περιυβρίσθησαν ὥς μὴ τηροῦντες τὸν αἰτικὸν γλωσσικὸν τύπον, πότε ἀπεδοκιμάσθη ὁ περίτεχνος ἀρχαῖσμός αὐτῶν ἢ ἄλλοτε ὁ χυδαῖσμός τῆς ἐκφράσεως ἢ ἡ ἀπλοϊκότης τῆς μοναχικῆς φιλολογίας! Ἀπὸ αὐτὰς τὰς προκαταλήψεις πρέπει σήμερον νὰ ἱστάμεθα μακράν, κατανοοῦντες τὸν αὐθύπαρκτον πολυχρόνιον κόσμον, ὁ ὁποῖος ἐνώνει τὴν Δύσιν καὶ τὴν Ἀνα-

τολήν, τὴν Ἱερουσαλήμ καὶ τὴν Ρώμην εἰς μίαν ἰδιότυπον ἔκφρασιν, τὸ Βυζάντιον.

Σήμερον ὁ μεσαιωνικὸς Ἑλληνισμὸς εἶναι ἀντικείμενον ἐρεῦνης πολυαριθμῶν μελετητῶν, Ἑλλήνων καὶ μὴ. Εἵμεθα εὐγνώμονες πρὸς τοὺς ξένους ἱστορικούς, ἀρχαιολόγους, νομικούς, παλαιογράφους, φιλόλογους, θεολόγους, ἐπιστήμονας τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν, διὰ τὸ διαφέρον μὲ τὸ ὁποῖον ἐγκύπτουν εἰς τὴν μελέτην τοῦ μεγάλου προβλήματος καὶ προσπαθοῦν νὰ συνθέσουν τὴν εἰκόνα τῆς πνευματικῆς, πολιτικῆς, καλλιτεχνικῆς, οἰκονομικῆς καὶ ἐπιστημονικῆς ζωῆς τοῦ Βυζαντίου. Αἱ σημεριναὶ φιλολογικαὶ ἐργασίαι περὶ τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν δύνανται νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἐξῆς :

1) *Ἡ συγκέντρωσις τοῦ ὕλικου*. Εἶναι γνωστὸν, καὶ τὸ ἀνέφερον ἤδη προηγουμένως, ὅτι ὄχι μόνον εἰς τὴν προβυζαντινὴν ἐποχὴν τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς ἀκολουθήσαντας τὴν κατάληψιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Σταυροφόρων (1204) χρόνους, τὸ ὕλικόν εἶναι πάμμεγα. Τὸ ἔργον Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου εἶναι π.χ. γνωστὸν ἀκόμη ἀπὸ τὰς προχείρων γενομένας ἐκδόσεις πρὸ δύο καὶ ἐπέκτεινα αἰώνων. Οἱ συγγραφεῖς τῶν Παλαιολογείων χρόνων μελετῶνται τῶρα μόνον συστηματικῶς. Μία συνολικὴ ἐκδοσις τοῦ ἔργου τοῦ Μιχαήλ Ψελλοῦ δὲν ὑπάρχει. Ἡ ἐκδοσις τοῦ Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ δὲν λύει τὸ πρόβλημα τῆς ὑμνογραφίας, ὅταν π.χ. ὁ Ἀνδρέας Κρήτης ἢ ὁ Κοσμάς ὁ Μαΐουμᾶ εἶναι ἀκόμη ἄγνωστοι φιλολογικῶς, ὅταν δὲν ἔχομεν καὶ μίαν ἱστορίαν τῆς ἐξελίξεως τῶν λειτουργικῶν βιβλίων τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας. Πάντως ὁ ὀργασμὸς τῶν ἐκδόσεων μαρτυρεῖ ὅτι βαίνομεν πρὸς ἀποκάθαρσιν τῶν κειμένων ἐπὶ τῶν ὁποίων θὰ στηριχθοῦν αἱ τελικαὶ ἀξιολογικαὶ κρίσεις. Πολλὰ τῶν κειμένων τούτων εἶναι ἀρτίως κριτικῶς ἐκδεδομένα. Πολλὰ ἐκδίδονται διὰ νὰ θεραπευθοῦν ἱστορικοὶ σκοποί, διὰ νὰ διαφωτισθοῦν δηλονότι σκοτεινὰ ἱστορικῶς περίοδοι. Πολλὰ ἐξυπηρετοῦν τὴν θεολογικὴν ἀπλῶς ἔρευναν. Ἐπόμενονον εἶναι, ὅτι ὁ φιλολογικὸς ὀργασμὸς οὗτος προκάλεσε τὴν ταξινόμησιν τῶν βιβλιοθηκῶν χειρογράφων καὶ τὴν ἐκδοσιν στοιχειωδῶν καταλόγων αὐτῶν. Οἱ πλείονες τῶν καταλόγων ἔχουν γραφῇ ἀπὸ ἐρασιτέχνας ἢ ἐρασιτεχνικῶς. Ὁρχίσασμεν ἤδη τὴν κατάρτισιν ὑποδειγματικῶν καταλόγων, καὶ ἀπὸ αὐτοὺς οἱ τοῦ Βατικανοῦ εἶναι ὑποδείγματα πολυχρονίου μόχθου καὶ ἐξαντλητικῆς ἐρεῦνης. Ἀλλὰ θὰ χρειασθῇ νὰ ἐπιμείνωμεν ἐπὶ μακρόν, διότι εἶναι ζήτημα ἂν τὰ δύο ἑκατοστὰ τῶν ὄλων ἑλληνικῶν χειρογράφων ἔχουν καταλογογραφηθῇ ἐπιστημονικῶς καὶ συνοδεύονται ἀπὸ κατάλληλα εὐρετήρια καὶ διαπιστώσεις τοῦ ἂν ἐδημοσιεύθησαν καὶ ποῦ τὰ κείμενα ταῦτα.

Σήμερον μὲ τὴν πρόδον τῆς φωτογραφικῆς τέχνης δυνάμεθα νὰ ἀπαρτίζωμεν ἀρχεῖα πολύτιμα ὅπου θὰ ὑπάρχουν μικροταινίαι (microfilms) τῶν

χειρογράφων τὰ ὅποια μᾶς ἐνδιαφέρουν. Ἡ μηχανὴ π.χ. ἔφερε πλησιέστερον πρὸς ἡμᾶς ἀπρόσιτα τὸ πρὶν χειρόγραφα τοῦ Σινᾶ, τοῦ Ἀγίου Ὄρους, τῆς Πάτμου. Τὸ Institut des Textes τῶν Παρισίων διὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ τμήματος, τὸ ὁποῖον διευθύνει ἀνὴρ τῆς ὑπομονῆς καὶ ἱκανότητος τοῦ πατρὸς abbé M. Richard, δι' εἰδικῶν ἀποστολῶν ἐφωτογράφησε χιλιάδας πολυτίμων χειρογράφων, τῶν ὁποίων ἀντίγραφα διαθέτει εἰς τοὺς ἐνδιαφερομένους μελετητάς. Ὁ σημερινὸς ἐκδότης δύναται ἀπὸ τοῦ γραφείου του νὰ ἀναγνώσῃ χειρόγραφα κειμένων, διὰ τὴν ἀντιβολὴν τῶν ὁποίων θὰ ἔπρεπε πρὶν νὰ ταξιδεύσῃ εἰς ἀπομακρυσμένα σημεῖα τοῦ κόσμου, χωρὶς νὰ εἶναι βέβαιος ὅτι θὰ ἐπετύγχανε νὰ τὰ ἀναγνώσῃ (λόγῳ τῶν μοναστικῶν ἀπαγορεύσεων καὶ τῶν εἰδικῶν συνθηκῶν).

Ἀπὸ ἀπόψεως τῆς ποιότητος τῶν κριτικῶν ἐκδόσεων, δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι οἱ βυζαντινολόγοι ἐχρησιμοποίησαν τὴν πείραν τῆς κλασσικῆς Φιλολογίας καὶ ἐπηύξησαν αὐτὴν διὰ τῆς μελέτης τῆς γλώσσης τῶν Βυζαντινῶν καὶ τῶν εἰδικῶν συνθηκῶν τῆς ἐκδοτικῆς. Δὲν εἴμεθα πλέον εἰς τὸ ἔλεος τοῦ Im. Bekker, ὁ ὁποῖος ἡσθάνετο ἀποστροφὴν πρὸς τὰ κείμενα τὰ ὅποια ἐξέδιδε, πλημμελῶς σημειωτέον, λόγῳ τῆς γλωσσικῆς των μορφῆς! Ἐν τούτοις ἔλλείπουν ἀκόμη στοιχειώδη βοηθήματα ἀναγκαῖα διὰ τὴν φιλολογικὴν αὐτὴν ἐργασίαν. Οὕτω τὰ ἀθησαύριστα τῶν Βυζαντινῶν δὲν συνεκεντρώθησαν ἀκόμη, τὰ δὲ λεξικά τοῦ Sophocles καὶ τοῦ Κουμανοῦ δὲν φθάνουν διὰ νὰ καλύψουν τὰ κενά. Πρέπει νὰ συνταχθοῦν λεξικά κατὰ συγγραφεῖς ἢ κατὰ εἴδη. Πῶς ὅμως θὰ ἔχωμεν Χρυσοστομικὸν Λεξικὸν ἀφοῦ δὲν ἔχομεν ἀκόμη τὸ κείμενον τοῦ μεγάλου τούτου ρήτορος;

2) Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως τοῦ *ἱστορικοῦ ἐνδιαφέροντος* τὸ ὁποῖον παρουνσιάζουν τὰ ἐκδιδόμενα κείμενα, τοῦτο δὲν περιορίζεται μόνον εἰς τοὺς καθαρῶς ἱστορικοὺς συγγραφεῖς. Εἶναι φυσικὸν ὅτι ὁ ἱστορικὸς βυζαντινὸς ὁ συναισθανόμενος τὴν εὐθύνην καὶ ἔχων ὡς πρότυπον τὸν Θουκυδίδην, τὸν Ξενοφῶντα ἢ τὸν Πολύβιον, καὶ ὁ ἀπλοῖκός καὶ ἀμαθὴς μοναχὸς ὁ καταγράφων τὰς ἐντυπώσεις του εἰς μίαν χρονογραφίαν, ὅπου ἐπαναλαμβάνει συνήθως ὅσα ἤδη γνωρίζομεν περὶ τοῦ παρελθόντος, εἶναι ἱστορικαὶ πηγαί. Πολὺ περισσότερον δρῶντα πρόσωπα τὰ ὅποια ἀνέμειξαν τὰς ἀναμνήσεις των μὲ τὰ ἀρχεαῖα στοιχεῖα τοῦ βυζαντινοῦ παλατίου τὰ ὅποια ἐχρησιμοποίησαν. Πέραν αὐτῶν τὴν ἱστορίαν ἐξυπηρέτησεν ἡ ἐπιστολογραφία, πληροφοροῦσα ἡμᾶς περὶ τῶν ἀποστολέων καὶ παραληπτῶν τῶν ἐπιστολῶν, τοῦτο δ' ἐγένετο πολλάκις ἐπὶ ζημίᾳ τῆς λογοτεχνικῆς τῆς ἐκτιμήσεως. Ἀνατίρρητον εἶναι ὅτι θεολογικαὶ πραγματεῖαι, ῥητορικὸι λόγοι, λαμβανόμενα, ποιήματα, συναξάρια, ἔμμετροι ἐπιγραφαί, ποικίλα ἄλλα κείμενα συγκεντρῶνται καὶ δημοσιεύονται ὅχι μόνον διὰ τὸν λογοτεχνικὸν των χαρακτῆρα ἀλλὰ καὶ διὰ νὰ μᾶς χρησιμεύσουν ὡς ἱστορικαὶ πηγαί. Σήμερον π.χ. τὸ ρητο-

ρικὸν ἔργον τοῦ Φωτίου μᾶς παρέχει πληροφορίας περὶ τῆς κατὰ τὸ 860 ἐπιθέσεως τῶν Ρῶς κατὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἢ περὶ τῶν ἐγκαινίων καὶ τῆς εἰκονογραφήσεως ναῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐνῶ αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ μᾶς πληροφοροῦν περὶ τῶν ἐρίδων τοῦ μετὰ τοῦ πάπα Νικολάου Α'. Διὰ τὰ κάμωμεν ἐν ἄλλα, ὁ Γεννάδιος Σχολάριος δὲν εἶναι μόνον ἐκκλησιαστικὸς συγγραφεύς, ἀλλὰ διὰ τῶν ἔργων τοῦ φωτίζει τοὺς τεταραγμένους καιροὺς τῆς ἀλώσεως. Πολὺ περιεργότερα φαίνεται ἡ διαπίστωσις ἀξιωματοῦχων καὶ ἀξιωμάτων τὴν ὁποίαν ὑπηρετοῦν αἱ δημοσιεύσεις ἐμμέτρων βουλῶν ὑπὸ τοῦ σοφοῦ πατρὸς V. Laurent' πρόκειται περὶ σφραγίδων τῶν βυζαντινῶν ἀρχόντων αἱ ὁποῖαι ἔχουν ἐγγράφατα ἱαμβεῖα. Φυσικὸν εἶναι γεωγραφικαὶ περιγραφαὶ καὶ διηγήσεις ταξιδίων, αἱ λεγόμεναι ἐκφράσεις, αἱ ὁποῖαι ἄλλοτε εἶναι ἔμμετροι καὶ ἄλλοτε πεζαί, τὰ διαφωτίζουν ἱστορικὰ γεγονότα καὶ τὰ βοηθοῦν εἰς τὴν ἔρευναν τῆς ἱστορίας τῆς Τέχνης. Ταῦτα πάντα δεικνύουν ὅτι ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα εἶναι κίνητρον τῆς φιλολογικῆς ἀπασχολήσεως, τῶν κριτικῶν ἐκδόσεων, τῶν πρώτων δημοσιεύσεων, καὶ ὅτι ὁ φιλόλογος ὅχι μόνον ἀνιστόρητος δὲν δύναται νὰ εἶναι ἀλλὰ πρέπει νὰ ἐπιλαμβάνεται καὶ τοῦ ὑπομνηματισμοῦ καὶ τῆς ἱστορικῆς ἐκμεταλλεύσεως τῶν ἐκδιδομένων κειμένων. Παρὰ ταῦτα τὸ ἔργον τῆς κριτικῆς ἐκδόσεως, τῆς γραμματολογικῆς συνθέσεως καὶ τῆς αἰσθητικῆς ἐκτιμῆσεως τῶν Βυζαντινῶν συγγραφέων δὲν δυνάμεθα πλέον νὰ τὸ ἐμπιστευώμεθα εἰς ἱστορικοὺς, ἔχομεν ἀνάγκην εἰδικῶν ἡτονομημένων φιλόλογων, οἱ ὁποῖοι νὰ κινῶνται μὲ εὐχέριαν εἰς τὸν γλωσσικὸν τομέα καὶ νὰ εἶναι κάτοχοι τῆς εἰδικῆς φιλολογικῆς μεθοδολογίας τῶν Βυζαντινῶν. Πρὸς τοῦτο ἡ κλασσικὴ φιλολογία ὑπῆρξε μία ἀπαρχή, διὰ τὴν ὁποίαν εἴμεθα εὐγνώμονες. Ὅμως δὲν δυνάμεθα ἐπ' ἀπειρον νὰ εἴμεθα ὑποτεταγμένοι εἰς μίαν μεθοδολογίαν, ἡ ὁποία εἶναι δάνειος!

3) Ἀπὸ ἀπόψεως *θεολογικῆς*, δὲν δυνάμεθα νὰ ἀρνηθῶμεν ὅτι ματαίως ἀγωνίζεται νὰ ἐννοήσῃ τὸ θεοκρατικὸν Βυζάντιον ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος παραβλέπει τὴν σημασίαν τῶν θρησκευτικῶν τοῦ ἐκδηλώσεων, τῶν δογματικῶν τοῦ ἀγώνων, τοῦ λατρευτικοῦ τοῦ πνεύματος. Νομίζω ὅτι ἂν τινες τῶν μελετητῶν ἐναυάγησαν εἰς εἰδικὰς πραγματείας, τοῦτο οφείλεται εἰς τὸ ὅτι δὲν ἐγνωρίζον τὰ λειτουργικὰ θέματα, τὴν ὁρθόδοξον πρᾶξιν τῆς Ἐκκλησίας. Εἶσθε εὐτυχεῖς σεῖς οἱ Ἱτατοὶ διαθέτοντες ἐκάστοτε μελετητὰς οἷοι ὁ ἀεὶμνηστος Giannelli ἢ ὁ ἀγαπητὸς συνάδελφος ἐν Παδοῦῃ κ. Giuseppe Schirò, οἱ ὁποῖοι ἀναστρέφονται μετὰ μεγάλῃς εὐκολίας εἰς τὰ λειτουργικὰ θέματα, χάρις εἰς τὴν οἰκειότητα τὴν ὁποίαν ἔχουν μετὰ τὴν Ἑλληνόρρυθμον οὐνιτικὴν Ἐκκλησίαν.

Ὅμως ἡ οἰκείωσις αὕτη δὲν σημαίνει ὅτι πᾶς ἱερωμένος τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας δύναται νὰ προχωρήσῃ εἰς θέματα ὕμνογραφίας, μουσικῆς, μετρικῆς π.χ. τῶν Βυζαντινῶν, ἢ λύσεως ἐπιμάχων ζητημάτων ὥς τὸ τοῦ Ἀκα-

θίστον "Υμνον" τοῦτο θὰ ἦτο πλάνη ἀπὸ τὴν ὁποίαν θὰ πρέπει νὰ φυλάσσονται οἱ μελετηταί. Ἡ Θεολογία εἶναι καὶ αὕτῃ ἐφόδιον, ὅπως εἶναι ἡ Ἱστορία, ἀλλὰ μόναι πλέον δὲν φθάνουν σήμερον διὰ τὰς μεγάλας συνθέσεις τὰς ὁποίας ἀναμένομεν. Θὰ ἦτο ὁμοίως πλάνη ἡ διεκδίκησις ὅλης τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας ἀπὸ τοὺς πατεριστὰς (Patristica Orientale) ἢ ἀπὸ τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Φιλολογίαν, θὰ μοῦ ἐπιτρέψουν δ' οἱ θεολόγοι νὰ νομίζω ὅτι δὲν εἶναι πάντοτε οἱ καταλληλότεροι διὰ τὴν ἀποτίμησιν τῶν λογοτεχνικῶν κειμένων ἐξ ἐπόψεως αἰσθητικῆς.

4) Χειροτέρα πλάνη θὰ ἦτο σήμερον νὰ περιορίσωμεν τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν εἰς ἐκεῖνα τὰ *δημῶδη κείμενα*, ἰδίᾳ μετὰ τὸ 1000, τὰ ὁποῖα ἐγράφησαν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ὑπὸ φραγκικὴν ἐπίδρασιν ἢ ἀπλῶς ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ λαϊκοῦ στοιχείου. Ἀπὸ ἀπόψεως σημασίας ὁ χρονολόγος Μαλάλας εἶναι ἐλάχιστος ἀπέναντι τοῦ Προκοπίου, τὰ βυζαντινὰ μυθιστορήματα εἶναι ἀσήμαντα πρὸ τῶν ἔργων τοῦ Ψελλοῦ. Κινδυνεύομεν ἀκόμη νὰ συγχύσωμεν τὴν μετὰ τὸ 1000 ἀναπτυχθεῖσαν Νεοελληνικὴν μεσαιωνικὴν φιλολογίαν πρὸς τὴν Βυζαντινὴν, πρᾶγμα ἄτοπον. Διότι καὶ αἱ δύο βαίνουν παραλλήλως ἀπὸ τῆς ἡμερομηνίας ταύτης μέχρι περιῖπου τῆς Ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821.

5) Ἡ *γλῶσσα* τῶν Βυζαντινῶν εἶναι συνδεδεμένη ἀρρήκτως πρὸς τὴν Νέαν ἑλληνικὴν. Πλανῶνται ὅσοι νομίζουν ὅτι θὰ ἦτο δυνατόν ν' ἀντιμεταπίσουν τὴν λογοτεχνίαν τῶν Μέσων χρόνων μὲ τὰ ἐφόδια τῆς κλασσικῆς Ἑλληνικῆς φιλολογίας, ὅπως θὰ ἦσαν ἀνίσχυροι ν' ἀντεπεξέλθουν πρὸ τῶν γλωσσικῶν δυσχερειῶν ὅσοι μὲ δημῶδη μόνον κατάρτισιν θὰ ἤθελον νὰ ἐκδώσουν λόγια κείμενα τοῦ ἑλληνικοῦ Μεσαιῶνος. Τοῦτο σημαίνει ὅτι τις ἐκκινεῖ πάντοτε ἀπὸ τὴν ἀρχαίαν γλῶσσαν, ἀλλ' ὅτι πρέπει νὰ κατέχη καὶ τὴν Νέαν ἑλληνικὴν, ἄλλως εἶναι ἀδύνατον ὡς φιλόλογος νὰ εὐδοκίμησῃ εἰς τὴν Βυζαντινὴν φιλολογίαν.

6) Τέλος ἀπὸ ἀπόψεως *κλασσικῆς φιλολογίας*, εἴμεθα εὐγνώμονες δι' ὅσα μᾶς προσφέρουν ἀκόμη οἱ κλασσικοὶ φιλόλογοι εἰς τὸν τομέα τῶν βυζαντινῶν ἐρευνῶν, ὁ Dain, ὁ Alexander Turyn, ὁ Gestinger, ὁ Maas, ὁ Lavagnini, ὁ Cantarella, ὁ De Falco, καὶ εἴ τις ἄλλος. Ὑπάρχουν κείμενα τὰ ὁποῖα δυσκόλως θὰ ἐξέδιδε βυζαντινολόγος, ὅπως ἡ Βιβλιοθήκη τοῦ Φωτίου π.χ. Ὅμως πολλάκις ὀφείλομεν συγχύσεις εἰς ζητήματα φιλολογικὰ προερχομένας ἀπὸ τὴν ἀδυναμίαν τῶν φιλολόγων ἑκείνων νὰ συλλάβουν εἴτε τὴν μεσαιωνικὴν γλῶσσαν, τὸν βίον, τὴν νοοτροπίαν καὶ τὴν χριστιανικὴν κοσμοθεωρίαν, εἴτε ἀπὸ τὴν ἐπέκτασιν τῶν ἰσχυόντων εἰς τὸν ἀρχαῖον ἑλληνορωμαϊκὸν κόσμον εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ μεσαιωνικοῦ. Οὕτω

π.χ. ἡ σύγχυσις ἡ ἐπικρατοῦσα εἰς τὸ θέμα τῆς *μετρικῆς* τῆς βυζαντινῆς Ὑμνογραφίας, ὅπου πολλοὶ ἀκόμη βλέπουν ἀρχαῖα προσωδιακὰ μέτρα ὅπου ὑπάρχουν, ἢ ἡ ἄγνοια τῆς λειτουργικῆς, τῆς τεχνικῆς τῆς ποιήσεως καὶ ἄλλα παρόμοια δὲν εἶναι δυνατόν ν' ἀποδοθοῦν παρὰ εἰς τὴν ἔλλειψιν τῶν προϋποθέσεων ἐκείνων τὰς ὁποίας χρειάζεται ὁ βυζαντινολόγος. Θὰ ἦτο περίπου τὸ ἴδιον ἂν ἀνεθέτομεν εἰς θεολόγους τὴν λύσιν τοῦ ζητήματος τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν.

Θὰ εἶχε, Κυρίαι καὶ Κύριοι, πολλὰ νὰ εἴπη τις ἀκόμη ἐπ' αὐτῶν τῶν θεμάτων, καὶ πρέπει νὰ μοι συγχωρηθῇ ὁ δογματικὸς τόνος μὲ τὸν ὁποῖον ἐξέφερα τὰς ἀπόψεις μου, μὴ δικαιολογῶν αὐτὰς πάντοτε ἐκτενῶς. Ἀλλὰ ποιά τις πείρα καὶ μακρὰ ἐνασχόλησις μοῦ ἐπιτρέπει τὸ θάρρος νὰ θέτω ζητήματα τῶν ὁποίων ἡ συζήτησις θὰ εἶναι χρήσιμος μεταξὺ συναδέλφων. Σὰς εὐχαριστῶ πολὺ πού με ἠκούσατε ἀπόψε μὲ προσοχὴν καὶ ἐπιφυλάσσομαι αὔριον νὰ ἐξετάσω τὴν ἐπέκτασιν τοῦ θέματος, δηλονότι τὴν αἰσθητικὴν ἀξιολόγησιν τῶν λογοτεχνημάτων τοῦ Βυζαντίου.

Β'

Ἡ Αἰσθητικὴ Καταξίωσις

Κυρίαι, Κύριοι,

Διὰ τῆς χθεσινῆς μου ὁμιλίας ἐλπίζω ὅτι ἔδειξα τὸ σημεῖον εἰς τὸ ὁποῖον εὐρίσκεται ὁ ἐν ἐξελίξει κλάδος τῶν γραμμάτων τὸν ὁποῖον ἔχω τὴν τιμὴν νὰ ὑπηρετῶ, πῶς δηλονότι προήλθεν ἀπὸ θεολογικὸν καὶ ἱστορικὸν διαφέρον, γεννηθὲν εἴτε εἰς τὴν ὑποδουλωθεῖσαν ἀπὸ τοῦ 1453 Ἑλλάδα, εἴτε εἰς Δυτικὰς χώρας ἐχούσας ἐπικοινωνίαν, συμφέροντα καὶ διαφέροντα μὲ τὴν Ἀνατολήν. Καὶ νομίζω ὅτι κατέστη φανερὸν ὅτι ἀκόμη παλαίωμεν μὲ τὴν καταλογογράφησιν τῶν χειρογράφων, τὴν ἔκδοσιν τῶν κειμένων, τὴν γραμματολογικὴν σύνθεσιν περὶ τὰς κυριωτέρας μορφὰς τῶν Βυζαντινῶν γραμμάτων, τὴν κυριάρχησιν τοῦ ἑκφραστικοῦ μέτρου, δηλονότι τῆς γλώσσης, τὴν ἀποκρυπτογράφησιν τῆς μετρικῆς, εἵμεθα προφανῶς ἀκόμη εἰς τὸ προπαρασκευαστικὸν στάδιον. Ἡ διάκρισις θεολογικῶν καὶ φιλολογικῶν σπουδῶν, ἱστορικῶν καὶ φιλολογικῶν, βυζαντινῶν καὶ νεοελληνικῶν, δὲν εἶναι ποτὲ πλήρης, καὶ ὁ φιλόλογος ὑπηρετούμενος ὑπὸ τῆς ἱστορίας καὶ τῆς θεολογίας ὑπηρετεῖ καὶ αὐτὸς ἐκείνας μὲ τὴν σειράν του. Οἱ κλασσικοὶ φιλόλογοι συνεισφέρουν εἰς τὴν Βυζαντινολογίαν καὶ ἐκείνη προχωρεῖ πρὸς τὰ ἄνω.

Θὰ μοῦ ἐπιτρέψητε σήμερον νὰ προβῶ εἰς μίαν διαπίστωσιν ἣ ὁποία δὲν πρέπει νὰ ἐξοργίσῃ κανένα. Αἱ βυζαντιναὶ σπουδαί, καὶ τὸν φόρον τοῦ ἐλαττώματος πληρώνομεν ὅλοι, στρέφονται κυρίως περὶ τὴν διαπίστωσιν προσώπων καὶ πραγμάτων, τὴν ἐξακρίβωσιν ἰδίᾳ χρονολογιῶν καὶ γεγονότων. Κατασκευάζομεν ἀκόμη τὸ πλάσιον ἐντὸς τοῦ ὁποίου θὰ ζωγραφίσωμεν τὴν μορφήν. Ἀλλὰ ποῦ καὶ ποία εἶναι ἡ μορφή; Πολὺ φοβοῦμαι ὅτι εἵμεθα ἀκόμη ὑπὸ τὴν ἐπήρειαν τῶν προλήψεων παρελθόντων αἰώνων. Ὅτι πρωτίτως βαρύνει τὸν μεσαιωνικὸν Ἑλληνικὸν κόσμον ἡ βαρυτάτη κληρονομία ἐνὸς ἀνυπερβλήτου παρελθόντος, τῆς ἀρχαιότητος, καὶ ἐκ τῆς συναισθήσεως ταύτης πηγάζει ἡ περιφρόνησις πρὸς ἕνα κόσμον καταπτώσεως καὶ ἀναμείψεως μὲ τὴν βάρβαρον Ἀνατολήν, ἣ ὁποία ἐπέδρασεν εἰς τὴν διαφθοράν τοῦ γλωσσικοῦ ὄργάνου, τῆς λογίας Ἑλληνικῆς γλώσσης. Ἀπὸ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς πρέπει πάντοτε νὰ ἐνθυμούμεθα ὅτι τὸ Βυζάντιον εἶναι καὶ Ρώμη καὶ Ἀθῆναι, Ἀλεξάνδρεια καὶ Ἱερουσαλήμ, ἑλληνικὸν βέβαια εἰς τὴν ἑκφράσιν του καὶ εὐρωπαϊκὸν εἰς τὴν τοποθέτησίν του, ἀλλὰ μὲ ἀσιατικὸν κορμὸν διὰ τοῦ ὁποίου κληρονομεῖ τὰς ἐπιδράσεις τοῦ ἑλληνιστικοῦ κόσμου, πολὺ εὐρύτερου ἀπὸ τὸν περιορισμένον ἀττικὸν ὀρίζοντα.

Μία ἄλλη προκατάληψις εἶναι ἡ *θεολογική*. Τὸ σχίσμα μεταξὺ τῶν

Ἐκκλησιῶν ταλανίζει τὸ Βυζάντιον κατὰ τοὺς τέσσαρας τελευταίους τοῦ αἰῶνος μόνον, ἐνῶ ἡ κυριωτέρα πνευματικὴ τοῦ ἐκδήλωσις συμπύπτει μὲ τὴν ἐνότητα τῆς ὅλης Ἐκκλησίας. Δὲν πρέπει νὰ βλέπωμεν τοὺς Βυζαντινοὺς ὡς σχισματικούς ἢ αἵρετικούς, καὶ ἂν τοὺς βλέπωμεν ἔτσι δὲν πρέπει νὰ λημονῶμεν ὅτι ἡ ἀναζητητικὴ Ἀνατολὴ ἐγέννησεν ὅλας τὰς αἵρέσεις, ὅπως εἶχε καλλιεργήσει πρὶν τὸ φιλόσοφον πνεῦμα, καὶ ἡ κατανόησις τὴν ὁποίαν πρέπει νὰ ἐπιδεικνύωμεν πρὸς αὐτὴν δὲν πρέπει νὰ ἐπηρεάζεται ἀπὸ μεταγενέστερα γεγονότα, ἱστορικῆς φύσεως.

Ἀπὸ ἄλλης πλευρᾶς ἡ *θεοκρατία* ὑπὸ τὴν Ἀνατολικὴν τῆς μορφῆν εἶναι κατὰ τὸ δυσπαράδεκτον σήμερον καὶ ὁ ἐλευθέρως σκεπτόμενος λόγιος τοῦ αἰῶνος μας δὲν δύναται νὰ συλλάβῃ τοὺς δογματικούς περιορισμοὺς εἰς τοὺς ὁποίους ὑπέκειντο οἱ ἄνθρωποι τῶν μέσων χρόνων. Τοῦτο σημαίνει μᾶλλον ὅτι ὑπερτιμᾷ τὴν ἀνεξαρτησίαν τῶν σημερινῶν διανοουμένων, οἱ ὅποιοι ὁσονδήποτε ἐλεύθεροι καὶ ἂν φαίνονται, ὑπόκεινται εἰς τὰς ἐπηρεάς τῆς παραδόσεως καὶ τῆς ἰσχύος.

Μία ἄλλη ἀντίρροσις προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀνικανότητα τῶν Βυζαντινῶν νὰ διαμορφώσουν ἴδιον *γλωσσικὸν ὄργανον* καὶ ἀπὸ τὴν προσκόλλησίν των εἰς τὸ ἀνέφικτον ἰδεῶδες τοῦ αἰτιτικοῦ λόγου. Πῶς, λέγουν, εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρξῃ λογοτεχνία ἀξία τοῦ ὀνόματος, ὅταν ὁ συγγραφεὺς μεταχειρίζεται νεκροὺς γλωσσικούς τύπους καὶ ὄργανον τὸ ὅποιον ἔχει μάθει διδακτικῶς καὶ τὸ ὅποιον ἀπέχει τῆς κοινῆς ὁμιλίας; Εἰς τοῦτο ἀπαντῶ ὅτι δὲν εἶναι πάντοτε ἔτσι τὰ πράγματα, διότι ἐκτὸς τῆς δημώδους τὴν ὁποίαν κάποτε - κάποτε ἐχρησιμοποίησαν οἱ Βυζαντινοί, ἡ Κοινή, δηλονότι ἡ γλῶσσα τῶν Ἀλεξανδρινῶν καὶ πρώτων Χριστιανικῶν χρόνων, εἰς τὴν ὁποίαν μετεφράσθη ἡ Παλαιὰ καὶ ἐγράφη ἡ Νέα Διαθήκη ἡ ἐγρᾶφη πλατύτερον ἢ ἐπέδρασεν εὐρύτερον εἰς τὴν βυζαντινὴν λογοτεχνίαν, τόσον τοῦλάχιστον ὅσον καὶ ἡ ἀρχαῖστικὴ τάσις τοῦ αἰτικισμοῦ. Ἐξ ἄλλου τὸ φαινόμενον δὲν εἶναι ἀποκλειστικῶς τοῦ μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ. Διὰ τοῦ οὐδὲις ξενίζεται ὅταν οἱ τραγικοὶ μας γράφουν τὰ χορικά των εἰς δωρικὴν διάλεκτον; Ἡ ἑλληνικὴ παιδεία ἐπέδρασεν εἰς τὴν Ἀνατολὴν ὅσον καὶ ἡ Λατινικὴ εἰς τὴν Δύσιν. Δὲν κατέπνιξεν ὅμως τοὺς συγγραφεῖς καὶ τὸ αἶσθημα τῶν ἀνθρώπων. Ἄλλωστε τὸ γλωσσικὸν ζήτημα εἰς τὴν Ἑλλάδα εἶναι ἰδιότυπον καὶ σήμερον ἀκόμη ἡ παράδοσις μᾶς ὑποχρεώνει νὰ μὴ γράφωμεν ὅπως ὁμιλοῦμεν.

Ὅμως ὁ κόσμος τοῦ Βυζαντίου εἶναι ὅλος διάφορος ἀπὸ τὸν ἀρχαῖον. Μὴ ἀναζητήσετε ἐδῶ τὴν δημοκρατίαν, τὴν ἀγοράν, τοὺς ρήτορας, τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Δήμου, τὸ θέατρον, τὰ θεωρικὰ χρήματα τοὺς δλυμπιακοὺς ἀγῶνας, τὰς ὁργανώσεις κατὰ πόλεις - κράτη, τοὺς φιλοσόφους, τὰ μαντεῖα, τοὺς ἀρχαίους θεοὺς. Ἡ μεσολάβησις τῆς μακεδονικῆς ἐξαπλώσεως καὶ τῆς ρωμαϊκῆς κατακτήσεως ἥλλαξεν τὸν κόσμον ἀπὸ πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς πλευρᾶς. Ἡ γένεσις τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἡ ἐξάπλωσις καὶ κυριαρχία του, ἡ υἱοθεσία

του ὑπὸ τοῦ κράτους ἔκαμαν νὰ σιγήσῃ ἡ φιλοσοφία καὶ ἐπέβαλον νέον ἡθικὸν κώδικα. Ἡ πίστις διεδέχθη τὸν στοχασμὸν καὶ τὴν ἀμφιβολίαν, τὸ δόγμα ὑποκατέστησε τὴν φιλοσοφίαν. Μέγας εἶναι ὁ ἀσκητὴς, ὅχι ὁ πολιτικός ἢ ὁ στρατηγός. Ὑπόδειγμα ζωῆς παρέχει ὁ μάρτυς καὶ οὐχὶ ὁ ἥρωας, ἀλλ' ὁ μάρτυς ἀνῆκει εἰς τὸν Χριστιανισμὸν καὶ ὅχι εἰς τὴν πολιτείαν. Ἡ κάθαρσις δὲν ἐπιτελεῖται διὰ τοῦ ἑλέου καὶ φόβου τοῦ ἀρχαίου θεάτρου, ἀλλὰ διὰ τοῦ ἁγιασμοῦ καὶ τῶν μυστηρίων. Ὁ ρήτωρ ἀκούεται ὅχι εἰς τὴν Πνύκα ἀλλ' εἰς τοὺς ναοὺς. Ὁ ἔρως εἶναι θεῖος, καὶ ἡ ἐξύμνησις τῆς ὠραιότητος λαμβάνει τὴν πλέον ἰδεαλιστικὴν ἔκφρασιν. Ὅμως ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀκόμη ἄνθρωπος, καὶ δὲν πρέπει νὰ ἔχωμεν τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ἐσταμάτησεν ὁ ρυθμὸς τῆς ζωῆς, ὅτι δὲν ὑπῆρχον πάθη, σκέψεις, ἀναζητήσεις. Τὴν φιλοσοφίαν ὑποκατέστησεν ἡ μυστικὴ τάσις, ὁ λόγος ἡκούετο θερμοὺς ἀπὸ τὸν ἄμβωνα, ἡ ποίησις εὗρεν ὑπέροχον ἔκφρασιν εἰς τὴν θρησκευτικὴν ὑμνωδίαν. Πέραν τῶν καλογήρων ὑπῆρξαν οἱ πολεμισταί, οἱ ἀκρίται, οἱ ὅποιοι ἐνεσάρκωσαν τὸ ἡρωϊκὸν πνεῦμα τοῦ Μέσου Ἑλληνισμοῦ, καὶ τὰ κατορθώματά των ἐτραγοῦδῃσεν ἡ δημώδης ποίησις ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐστηρίχθη τὸ μεσαιωνικὸν ἀκριτικὸν ἔπος. Ἄλλος κόσμος ἀπὸ τὸν ἀρχαῖον, ἄλλος ἀπὸ τὸν ρωμαϊκὸν ἢ ἀλεξανδρινόν. Καὶ κατὰ αἰῶνας διάφορος ὥς πρὸς τὴν σύνθεσιν τῆς κοινωνίας, ὥς πρὸς τὴν ἔκτασιν, ὥς πρὸς τὴν σύνθεσιν, τὰ ρεύματα τῶν ἰδεῶν, τὰς δογματικὰς διαμάχας, τὰς ἀντιθέσεις, τὴν ἔντασιν τῆς πίστεως. Χίλια πεντακόσια ἔτη ἀκμῆς καὶ παρακμῆς, ἀγώνων ἐσωτερικῶν καὶ ἐξωτερικῶν, ἐξελλίξεως. Κόσμος τὸν ὅποιον ἀξίζει νὰ βλέπωμεν ὥς αὐτόνομον καὶ ὅχι ὥς ἐξηρητημένον ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἢ ἀπλῶς ἀπὸ τὴν σημερινήν μας κατάστασιν. Ἡ μᾶλλον τόσον αὐτόνομον ὅσον δύναται κόσμος τις καὶ πολιτισμὸς νὰ εἶναι ἡντονομημένος ἀπὸ τὸ παρελθὸν καὶ τὴν παράδοσιν!

Θὰ ἦτο λάθος ἰδικόν μας εἶναι ἐξητοῦμεν ὅλα τὰ σημερινὰ λογοτεχνικά εἶδη εἰς τὴν βυζαντινὴν λογοτεχνίαν, καθὼς θὰ ἦτο παραγνώρισις τῆς πραγματικότητος ἡ ἀναζητήσις ὅλων τῶν ἀκμασάντων κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Ὡς πρὸς τὸ θέατρον π.χ., διατὶ θὰ ἠθέλαμεν νὰ ἀκμάξῃ ἐπὶ Βυζαντίου, ὅταν εἶχε σιγήσει ἀπὸ αἰώνων πρὶν; Ὅταν εἶχεν ἀλλάξῃ ὁ τρόπος τῆς λυτρώσεως τοῦ ἀνθρώπου, θρησκευτικὸς καὶ πρὶν καὶ τότε; Ἡ ὥς πρὸς τὴν ρητορικὴν, διατὶ θὰ ὤνειρευόμεθα ἐκκλησίας τοῦ δήμου, ὅπου τοῦτο ἦτο πλέον πολιτικῶς ἀδύνατον;

Ἀλλὰ τὸ ὅτι ἠτόνησαν τὸ θέατρον ἢ τὸ ἔπος, δὲν σημαίνει ὅτι δὲν ἀνεπτύχθησαν ἄλλα εἶδη τοῦ λόγου. Ἡ *βιογραφία*, ὅπως τὴν γνωρίζομεν ἀπὸ τὸν Πλούταρχον, δὲν ἔχει καμμίαν σχέσιν μὲ τὸ συναξαριακὸν ὕλικόν (βίος, ἐγκώμια, συναξάρια). Ὑπάρχουν ὅμως χαριέστατα καὶ ἀπλούστατα *Λειμωνάρια*, τὰ ὅποια ἦσαν πνευματικὴ τροφὴ τῶν μοναστῶν καὶ ἐνθυμίζουσιν δημοτικὰς παραδόσεις καὶ παραμύθια.

Ἡ *ρητορικὴ* εὔρε μεγάλους ἀντιπροσώπους ὄχι μόνον μεταξὺ τῶν Πατέρων τῶν πρώτων τεσσάρων αἰώνων, ἀλλὰ καὶ πολλῶν μεταγενεστέρων. Ἐπὶ πλεόν ρητορικῆς ὕφης εἶναι αἱ εὐχαὶ τῆς Ἐκκλησίας, καθὼς καὶ ἡ τὰ μέγιστα ἀναπτυχθεῖσα εἰς τὸ Βυζάντιον *ἐπιστολογραφία*.

Εἶναι ἀληθές ὅτι τὸ γνωστότερον τμήμα τῆς Ἑλληνικῆς Χριστιανικῆς ρητορικῆς εἶναι ἡ *Πατερικὴ Ρητορικὴ*, δηλονότι ἡ ὁμιλητικὴ τῶν μεγάλων Πατέρων τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας οἱοι ὁ Ἀθανάσιος Ἀλεξανδρείας, ὁ Βασίλειος Καισαρείας τῆς Καππαδοκίας, οἱ δύο Γρηγόριοι (Κωνσταντινουπόλεως καὶ Νύσσης), ὁ Βασίλειος Σελευκείας, ὁ Ἀστέριος Ἀμασειάς καὶ ὑπεράνω ἄλλων ὁ Κωνσταντινουπόλεως Ἰωάννης, ὁ καὶ ἀποκληθεὶς Χρυσόστομος.

Τί ἀκριβῶς εἶναι αὕτη ἡ ρητορικὴ, παλαίωμεν ἀκόμη νὰ ἐννόησωμεν. Εἶναι ἑλληνικὴ τὴν γλῶσσαν, δὲν ὀφείλεται εἰς τὴν Κοινήν, δηλαδὴ τὴν ὁμιλουμένην εἰς τὴν Ἀνατολὴν ἀπὸ Χριστοῦ, ἀλλ' εἰς τὴν διδασκομένην εἰς τὰς Σχολὰς τῆς Ἀλεξανδρείας, τῆς Παλαιστίνης καὶ δὴ τῶν Ἀθηνῶν λογίαν γλῶσσαν τῆς παραδόσεως. Παλαίωμεν διὰ ν' ἀναγνωρίσωμεν τὴν πατρότητα τῶν κειμένων, διὰ νὰ ἔχωμεν καλὰς ἐκδόσεις, διὰ νὰ νὰ συσχετίσωμεν τοὺς συγγραφεῖς. Πολυάριθμοι ἐπιστήμονες ἀλιεύουν ἀπὸ τὰ κείμενα αὐτὰ εἰδήσεις λαογραφικὰς, ἰδιωτικοῦ βίου, ἱστορικὰς γενικώτερον. Ἀλλὰ ποία εἶναι ἡ σχέσις τῶν κειμένων αὐτῶν πρὸς τὴν ἀρχαιότητα; Τώρα δὲν ὑπάρχει ἑκκλησία τοῦ Δήμου, καὶ τὸ βῆμα τῆς Πνυκὸς μετετέθη ἀπὸ τοῦ παρὰ τὴν Ἀκρόπολιν βράχου εἰς τοὺς χώρους τῶν ἱερῶν ναῶν καὶ τοῦ ἱεροῦ παλατίου. Τὸ ἑκκλησίασμα δὲν ἀποτελοῦν βουλευφόροι, δυνάμενοι νὰ ἐκφέρουν γνώμας, νὰ συζητήσουν, ἀλλὰ τὸ ἀποτελοῦν πιστοὶ ἀναζητοῦντες ψυχικὴν σωτηρίαν. Τὸ περιεχόμενον τῶν λόγων ἐκεῖ ἀποβλέπει, εἰς τὸ νὰ παρασύρῃ τὸν πιστὸν εἰς τὴν ὀρθὴν πρακτικὴν ὁδόν, νὰ παραδειγματίσῃ αὐτὸν διὰ τῶν μεγάλων προτύπων τῶν Γραφῶν καὶ νὰ τὸν ὀδηγήσῃ πρὸς σωτηρίαν. Διὰ τοῦτο ἀναλύονται αἱ Γραφαί, ὁ βίος τοῦ Κυρίου, τὰ θαύματα, αἱ παραβολαί. Διὰ τοῦτο ἀποδίδεται συμβολικὴ σημασία εἰς τὰ γραφικὰ πρόσωπα καὶ χωρία. Διὰ τοῦτο χρειάζεται ἡ δογματικὴ θεμελίωσις καὶ μία ἐπιχειρηματολογία, ἡ ὁποία λαμβάνει τὴν μορφήν διαλεκτικῆς, διαφόρου ἀπὸ τὴν πλατωνικὴν, ὅταν ἀντὶ τοῦ λόγου τίθεται κυρίαρχος ἡ πίστις. Ἐπομένως ὁ λόγος ἐδράζεται ἐπὶ μιᾷ εἰσαγωγῇ, ἐπὶ μιᾷ ἀναπτύξεως τοῦ θέματος καὶ ἐπὶ τῆς καταλλήλου ἐπιχειρηματολογίας, τὴν ὁποίαν πλουτίζουν ρητὰ τῆς θύραθεν (κοσμικῆς) καὶ ἑκκλησιαστικῆς φιλολογίας, ἀποφθέγματα, παραδείγματα. Κατακλείεται δὲ ὁ λόγος διὰ τῆς ἀποδείξεως τοῦ προτεθέντος σκοποῦ καὶ δοξολογεῖται πρὸς τοῦτο ὁ Κύριος, εἴτε καλοῦνται οἱ πιστοὶ πρὸς μετάνοιαν. Ἀλλ' αὐτὸ τὸ διάγραμμα τὸ ὁποῖον ἀνέφερα ἐδῶ κάθε ἄλλο παρὰ εἶναι τυπικόν. Διότι ἀφίνεται εἰς ἕκαστον ρήτορα ἡ ἐλευθερία νὰ κινηθῇ καὶ νὰ πλάσῃ ἐλευθέρως. Τὰ πρόσωπα τῆς ὁμιλίας (καὶ αὐτὰ ἀκόμη τὰ ἱερὰ) δύνα-

ται νὰ τὰ ζωγραφῇσιν ἐλευθέρως, ἀκολουθῶν τὴν φαντασίαν τοῦ ἢ λαϊκοῦς θρύλους. Ἡ πεῖρα τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων ἔχει τὸν ρόλον τῆς εἰς τὴν ὁμιλητικὴν, διότι θὰ χρησιμεύσῃ εἰς τὸν ρήτορα νὰ δώσῃ περιεχόμενον εἰς τυπικὰς πράξεις τῶν ἀνθρώπων τοῦ Εὐαγγελίου, ἁμαρτωλῶν, περιέργων, πιστῶν, νὰ βαθύνῃ τὴν ὑπαρξίν των, τοὺς πόθους των, νὰ προσδιορίσῃ τὰς ἁμαρτίας των, νὰ δικαιολογήσῃ τὴν ψυχικὴν των ὑπαρξιν. Ἀκόμη ὁ ρήτωρ δύναται νὰ δώσῃ δραματικὸν χαρακτῆρα εἰς τὸν λόγον του, ἐξαίρων τὰς ψυχολογικὰς συγκρούσεις, ὑπογραμμίζων τὰς ἀντιθέσεις (μεταξὺ π.χ. πλουσίων καὶ πτωχῶν τῆς εὐαγγελικῆς περικοπῆς ἢ τῶν δύο ληστῶν τῆς Σταυρώσεως). Πρὸς τοῦτο εἶναι δυνατόν νὰ χρησιμοποιηθῇ ἡ στιχομυθία, ὁ διάλογος καὶ νὰ δοθῇ βαθύτερον ἀνθρώπινος χαρακτῆρ εἰς τὰ πρόσωπα εἰς τὰ ὁποῖα ἀναφέρεται ἡ ὁμιλία. Περὶ σχημάτων θὰ ἦτο περικτὸν νὰ εἴπω ἔδῳ. Ὁ πλοῦτος τῶν λέξεων καὶ αἱ μεταπτώσεις ἀπὸ τοῦ ἐνὸς εἰς τὸ ἄλλο σχῆμα λόγου, γενικῶς ἢ κατασκευὴ τῆς ὁμιλίας ὀφείλου νὰ ὑποτάσσωνται εἰς τὰς διδασκαλίας τῆς σχολαστικῆς ρητορικῆς, ἢ ὁποῖα εἶχε πρότυπα τοὺς δέκα ἀττικοὺς ρήτορας. Ἄλλ' ἡ πρόοδος ἀπὸ τὴν ἐποχὴν τῶν Πατέρων πρὸς τὸ τέλος τῆς χιλιετηρίδος καὶ πέραν αὐτῆς πρὸς τὴν παρακμὴν καὶ πτώσιν τοῦ Βυζαντίου, καθιστᾷ τὴν ρητορικὴν περισσότερον αὐλικήν, προωρισμένην δι' ὀλιγωτέρους, διὰ μορφωμένους ἀνθρώπους, καὶ τὴν ὀδηγεῖ νὰ συμπέσῃ πρὸς τὸ ἐγκώμιον. Ὁ μαχόμενος πρὸς ἑαυτὸν ἄνθρωπος ἐν πολλοῖς ἔχει ἡττηθῇ καὶ ἀποβλέπει τώρα μὲ θαυμασμόν πρὸς τὰ μεγάλα πρότυπα τοῦ βίου καὶ τοῦ ἀγῶνος τῆς πίστεως, τὰ βιβλικὰ, τοὺς μάρτυρας, τοὺς ἁγίους, τὰ ὁποῖα πρόσωπα ἐγκωμιάζει. Ἄλλ' ὅσον ὀλιγωτέρα εἶναι ἡ μέθεξις εἰς τὸν ψυχικόν των βίον καὶ εἰς τὸν μαρτυρικὸν ἢ ἀσκητικὸν ἀγῶνα, τοσοῦτον ψυχροτέρα εἶναι καὶ συμβατικωτέρα ἢ διατύπωσις τῆς ρητορικῆς. Ἐπὶ εἰκονομαχίας ἢ ὁμιλητικῇ ἡδύνατο νὰ ἔχῃ ζωερὸν κίνητρον, τὴν ὑπεράσπισιν τῆς ὀρθοδοξίας. Ἐπὶ τῆς δυναστείας τῶν Μακεδόνων δύναται νὰ ὑμνήσῃ διὰ τοῦ ἱεροῦ Φωτίου τὰς νίκας τῶν Κωνσταντινοπολιτῶν κατὰ τῶν Ρώσων, ἀλλ' ἐπὶ Παλαιολόγων εἶναι εἴτε συμβατικὴ ὑμνολογία τῶν ἀποθανόντων πριγκίπων ἢ σχολαστικὸν (pedante) ἐγκώμιον τῶν προϋπαρξάντων ἁγίων καὶ τῶν ἰσχυόντων προσώπων. Ὅμως εἰς ὅλας τὰς περιπτώσεις ἡ ρητορικὴ δὲν εἶναι τι τὸ μορφικῶς ἀμετακίνητον καὶ τὸ ἐπαναλαμβανόμενον, θὰ ἦτο πλάνη νὰ νομίσωμεν τοιοῦτόν τι. Καὶ ὁ τρόπος τῆς ἐκφράσεως, καὶ ἡ γλῶσσα καὶ μάλιστα τὸ διέπον πνεῦμα, δίδει τὸν ἰδιαιτερόν χαρακτῆρα εἰς αὐτὴν τὴν ἀνεξάντλητον ὁμιλητικὴν, ἢ ὁποῖα θὰ ἔχῃ τὴν δύναμιν νὰ ἐπιβιώσῃ καὶ μετὰ τὴν Ἄλωσιν, κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν. Ἀπὸ τὸν ὁμιλοῦντα, ἀπὸ τοὺς χρόνους του, ἀπὸ τὸ περιβάλλον καὶ τοὺς ἀκροατάς του καὶ ἀπὸ τὸ κείμενον του ἐξαρτᾶται ἡ ποιητικότης τοῦ λόγου. Διότι ἐξακολουθεῖ καὶ εἰς τὸ Βυζάντιον καθὼς καὶ εἰς ὅλην τὴν Χριστιανικὴν Ἀνατολήν, νὰ διαχέεται μία ποιητικότης εἰς τὰ ρητορικὰ κείμενα, εἰς λυρισμός, ὥστε πολλά-

κίς ταῦτα νὰ φαίνεται ὅτι διαφέρουν ὀλίγον τῶν ρυθμικῶν κατασκευῶν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὕμνογραφίας. Ἡ διαφορὰ ἐγκτεται πρωτίστως εἰς τὸ ὅτι ἡ ὕμνογραφία ἦτο καὶ μουσική, κατὰ δεύτερον δὲ λόγον εἰς τὸ ὅτι ἦτο γεγραμμένη κατὰ συστήματα στροφικά, ἐνῶ ἡ ρητορική δὲν ὑπῆκουεν εἰς αὐτοὺς τοὺς νόμους.

Μία ἔμμετρος ρητορική ἡ ὁποία διέπρεπεν εἰς τὸ Βυζάντιον ἦτο ἡ *λαμβογραφία*. Αὕτη εἶχε κάποτε σχέσιν μὲ τὴν ἱστοριογραφίαν, ὥπως εἰς τὸν ἐξιστορήσαντα τὰ πολεμικὰ κατορθώματα τοῦ Ἡρακλείου Γεώργιου Πισίδην καὶ εἰς τὸν ἐπίσης διάκονον Θεοδοσίον, τὸν ἐξυμνήσαντα τὸν Ρωμανὸν Β' καὶ τὸν Νικηφόρον Φωκᾶν διὰ τὴν πρὸ χιλίων περίπου ἐτῶν ἐπανάκτησιν τῆς Κρήτης. Σήμερον φαίνεται εἰς ἡμᾶς δυσεξήγητον πῶς τόσαι ἑκατοντάδες ὄχι μόνον συγγραφέων ἀλλὰ καὶ στρατιωτικῶν καὶ ἱερωμένων καὶ σοφῶν ἔγραψαν λαμβεῖα ἀκολουθοῦντα συνήθως καὶ τὴν προσφιδίαν καὶ τὸ τονικὸν μέτρον. Ἡ ἐξήγησις εἶναι εὐκολος ὅταν δεχθῶμεν τὴν ἄποψιν ὅτι αἱ λαμβικαὶ αὐταὶ πολύστιχοι κατασκευαὶ εἶχον τὴν θέσιν ἐγκωμίων ζώντων, ἐπιμνημοσύνων λόγων, περιγραφῶν καὶ ἄλλων ρητορικῶν κατασκευῶν. Εἰς ἡμᾶς σήμερον φαίνονται κάπως σχολαστικά, ἀναιρά, σχολινοτενεῖς καὶ φλύαροι. Πολλάκις εὐρίσκει τις εἰς αὐτὰς καλοὺς στίχους οἱ ὁποῖοι δικαιολογοῦν τοὺς περισσοτέρους κακοὺς. Ἀλλὰ τὸ θεῖον πνεῦμα τῆς ποιήσεως «ὅπου θέλει πνεῖ» κατὰ τὸν Ἀπόστολον!

Ἡ ἀκμὴ τῆς ἐπιστολογραφίας ἀρχίζει ἀπὸ τοὺς μεγάλους Πατέρας τοῦ τετάρτου αἰῶνος, οἱ ὁποῖοι ἦσαν κυρίως ρήτορες, εἶχον δὲ παιδείαν ἑλληνικήν. Ἀλλ' ἡ ἐπιστολογραφία δὲν παρακμάζει μὲ τὴν ρητορικήν, οὔτε μεταβάλλεται εἰς ψυχρὸν ὑποκατάστατον διὰ τοῦ ἐγκωμιαστικοῦ τόνου. Οἱ μεγάλοι ἐπιστολογράφοι ἀπὸ τοῦ Συνεσίου ἕως τοῦ Δ. Κυδωνη καλύπτουν χίλια ἔτη, ἀλλὰ καὶ μετὰ τὸν Κυδωνὴν μέχρι τοῦ Ἀλεξ. Μαυροκορδάτου κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν ἐπὶ τρεῖς αἰῶνας περίπου δὲν παρακμάζει τὸ εἶδος.

Τὸ ὅτι ἡ ἐπιστολογραφία ἦτο εἶδος τῆς ρητορικῆς ὄχι μόνον τὸ βλέπομεν ἀπὸ τὴν κατασκευὴν τοῦ λόγου, τὸ προοίμιον, τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ θέματος καὶ τὸ συμπέρασμα, ἀπὸ τὰ ἐπιχειρήματα, ἀποφθέγματα, ρητά, παροιμίας καὶ ρητορικὰ σχήματα τὰ ὁποῖα χρησιμοποιεῖ, ἀλλ' ἦτο ἐν συνειδήσει τῶν Βυζαντινῶν, ἐκ τῶν ὁποίων π.χ. ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός, ὁ Φώτιος Κωνσταντινουπόλεως, ὁ Γρηγόριος Κορίνθου καὶ ὁ μοναχὸς Ἰωσήφ Βρυέννιος ἠσχολήθησαν μὲ αὐτήν, μὲ τὸ ὕφος τῆς καὶ μὲ τὴν σχέσιν τῆς πρὸς τὴν ἀρχαίαν ἐπιστολογραφίαν. Καὶ αὐτοὶ καὶ πολλοὶ ἄλλοι ἀκόμη εὕρισκον τὴν ἐπιστολογραφίαν τῶν Χριστιανικῶν χρόνων σπουδαιότεραν ἀπὸ τὰς ἐπιστολάς τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Δημοσθένους, τοῦτο δὲ ὄχι μόνον διὰ τὰ παρεχόμενα χριστιανικὰ διδάγματα

διὰ τὴν διατύπωσιν. Οἱ Βυζαντινοὶ ἡγάπων πολὺ τὴν κομψότητα, τὴν ἐπίδειξιν τῶν γνώσεων, τὴν στιλπνότητα τοῦ λόγου, τὸ κομψοπερίτεχνον τῆς φράσεως, ἦσαν δὲ φιλόφρονες πρὸς τοὺς μεθ' ὧν ἀλληλογράφουν τόσον, ὥστε σήμερον νὰ ὀμιλῶμεν περὶ κολακείας. Ἀδιστακτικῶς ἐπὶ τὸν τοὺς φίλους, ἀλλὰ παραλλήλως ἦσαν πολὺ διστακτικοὶ εἰς τὸ νὰ εἴπουν ὀλόκληρον τὴν σκέψιν των. Ὑπάρχουν ἐπιστολαὶ αἱ ὁποῖαι οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ νομοκανονικαὶ γνωματεύσεις, ἢ θεολογικαὶ πραγματεῖαι καὶ περὶ αὐτῶν δὲν ὀμιλῶ. Ὑπάρχουν ἄλλαι ἔχουσαι ρητορικὸν χαρακτῆρα καθαρώτερον, ἀναφερόμεναι εἰς χαράς, θανάτους καὶ δυστυχήματα, παρηγοροῦσαι τεθλιμμένους συγγενεῖς ἢ συγκαίρουσαι αὐτοὺς, ἀναλόγως τῆς περιστάσεως. Ἄλλ' εἰς τὰς φιλοφρονητικὰς ἐκείνας ἐπιστολάς, διὰ τῶν ὁποίων δὲν γίνεται μία ἀπλὴ σύστασις ἢ ἀπλὴ ἐπικοινωνία, ἀλλ' ὁ γράφων θέλει νὰ ἐπικοινωνήσῃ ψυχικῶς καὶ νὰ δείξῃ τὰς διαθέσεις του, ὁ ἐρμηνευτὴς πρέπει νὰ καταβάλλῃ προσπάθειαν νὰ ἐρμηνεύσῃ πέραν τῶν λέξεων τὰ ὑποκρυπτόμενα αἰσθήματα, τὰ ὑπονοούμενα νοήματα. Τοῦτο ἰδίᾳ συμβαίνει κατὰ τὴν ἐλληνίζουσαν παλαιολόγειον ἐποχὴν, ὅτε τὸ εἶδος τοῦτο εἶδεν ἀσυνήθιστον ἀκμὴν, βαδίζουσαν παραπλεύρως πρὸς τὴν διάδοσιν τοῦ ἀττικισμοῦ καὶ τὴν ἐπικράτησιν παγανιστικῶν στοιχείων εἰς τὸν γραπτὸν λόγον. Ἐχομεν καὶ κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους σπουδαίους ἐπιστολογράφους, ὅπως ὁ ἰδικός σας Ugo Foscolo († 1827) καὶ ὁ σύγχρονός του ἰδικός μας Ἀδαμάντιος Κοραῆς († 1833). Ἄλλ' ἡ βυζαντινὴ ἐπιστολογραφία, ὅταν μελετᾶται ἀπὸ αἰσθητικῆς πλευρᾶς καὶ ὄχι χρησιμοθηρικῶς, οὐδὲν ἔχει νὰ ἀναζητήσῃ ἀπὸ τοὺς νεωτέρους χρόνους.

Ἡ ὑπεροχὴ τῆς χριστιανικῆς ἐπιστολογραφίας ἀπέναντι τῆς ἀρχαίας ἐξηγεῖται διὰ τὰ κείμενά της, ὑπὲρ πᾶν ἄλλο κείμενον τοῦ ἑλληνικοῦ λόγου, ἐχρησιμοποιήθησαν κατὰ τοὺς μέσους χρόνους παρ' ἡμῖν καὶ κατ' αὐτὴν τὴν τουρκοκρατίαν διὰ τὴν ἀσκησιν εἰς τὸ ἐλληνιστὶ γράφειν. Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐν λόγῳ ὑποδειγμάτων ἐξεμάνθανον τὸ ἀττικιστὶ γράφειν οἱ μαθηταί, ἡσκοῦντο εἰς μίαν ρητορικὴν τὴν ὁποίαν δὲν θὰ ἠδύναντο νὰ χρησιμοποιοῦσιν διὰ τὰ πλῆθη, καὶ εἰσέρχοντο εἰς τὸν κόσμον τῆς μυθολογίας καὶ τῆς ποιήσεως, μέσῳ τῶν ρητῶν καὶ ἀποφθεγμάτων τῆς ἐπιστολογραφίας. Ὁ ἀειμνηστος φίλος μου Ἰωάννης Συκοῦτρῆς πρὸ 30 σχεδὸν χρόνων ὑπέδειξεν ὅτι δὲν πρέπει νὰ βλέπωμεν τοὺς βυζαντινοὺς ἐπιστολογράφους ὡς ὕλικὸν διὰ τὴν ἱστοριογραφίαν καὶ μᾶς ἔδωκεν ἀποδείξεις τῆς αἰσθητικῆς τῆς ἀξίας. Ἐκτοτε ἔκαμα καὶ ἐγὼ τὸ καθήκον μου διὰ τῆς ἐκδόσεως ἐιδικοῦ βιβλίου περὶ τῆς ἐπιστολογραφίας καὶ τῶν ἐπιστολογράφων (1955).

Ἄλλ' εἶναι καιρὸς νὰ εἰσέλθωμεν εἰς τὸ μέγα θέμα τῆς ποιήσεως καὶ ἀφοῦ ἀπαντήσωμεν εἰς τὸ ἂν ὑπάρχῃ ἢ ὄχι ποίησις εἰς τὸ Βυζάντιον, νὰ προχωρήσωμεν εἰς τὸν προσδιορισμὸν καὶ τὴν ἀξιολόγησίν της.

Ἐὰν ἡ ἀπάντησις εἰς τὸ ἐρώτημα ἐπρόκειτο νὰ εἶναι ἱστορική, θὰ ἦτο εὐκόλος, διότι ἡ γραμματεία τοῦ Βυζαντίου εἶναι πλήρης ἀπὸ ἱαμβεῖα, ἀπὸ ἐπιγράμματα ἱερὰ καὶ μὴ, ἀπὸ ἱεροὺς ὕμνους καὶ τροπάρια, ἀπὸ δημοτικοὺς στίχους ἀναφερομένους εἰς τὰ ἡρωϊκὰ κατορθώματα τῶν ἀκριτῶν, ἀπὸ σατιρικοὺς στίχους σατιρίζοντας καλογήρους καὶ ἡγουμένους, ἀπὸ ἐμμέτρους περιγραφὰς ναῶν καὶ μνημείων. Ἰσως οὐδέποτε ἄλλοτε ἐχρησιμοποιήθη ὁ στίχος μὲ τόσην εὐκολίαν ἀπὸ μοναχοὺς καὶ πατριάρχας, στρατηγοὺς καὶ αὐτοκράτορας, ἱστορικοὺς καὶ βιβλιογράφους, διδασκάλους καὶ μουσικοὺς, ὅσον εἰς τὸ Βυζάντιον. Ἄλλ' ἡ πρόθεσίς μου δὲν εἶναι νὰ σᾶς καταπλήξω διὰ τὸν ὄγκον τῶν στιχηρῶν κειμένων, πλεῖστα ὅσα τῶν ὁποίων γνωρίζομεν εἴτε χειρόγραφα εἴτε ἔντυπα, εἴτε ἀναφερόμενα εἰς ἱερὰ θέματα εἴτε εἰς λαϊκὰς ὑποθέσεις. Ὑπενθυμίζω ἁπλῶς ἐδῶ τί συμβαίνει μὲ τὰ ἑλληνικὰ ἐπιγράμματα. Ἐχομεν δύο Ἀνθολογίας, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μία ἔχει ἥδη σχηματισθῇ τυχαίως, ἡ Ἑλληνικὴ Ἀνθολογία, ἡ περιλαμβάνουσα τὴν *Παλατίνην*. Εἶναι περιττὸν νὰ εἶπω ὅτι κατὰ τὸ μέγιστόν της μέρος ἡ Ἑλληνικὴ Ἀνθολογία εἶναι Βυζαντινὴ, ἡ ἂν θέλετε Χριστιανικὴ. Καὶ ὅτι πλῆθος παγανιστικῶν ἐπιγραμμάτων εἶναι γεγραμμένα ἀπὸ Χριστιανοὺς συγγραφεῖς. Ἡ δευτέρα εἶναι ἡ ἀνέκδοτος ἀκόμη Ἱερὰ Ἀνθολογία τῶν συναξαριακῶν καὶ ἀφιερωτικῶν ἐπιγραμμάτων, τὰ ὅποια κατὰ χιλιάδας ἐγράφησαν καὶ γράφονται ἀκόμη.

Μολονότι δὲν θέλω νὰ ἀμφισβητήσω τὴν μεγάλην ἀξίαν καὶ αἰσθητικὴν σημασίαν τὴν ὁποίαν ἔχουν ἐπιγράμματα οἷα τῶν ποιητῶν τοῦ χρυσοῦ αἰῶνος τοῦ Ἰουστινιανοῦ Ἀγαθίου τοῦ Σχολαστικοῦ καὶ Παύλου Σιλεντιαρίου ἢ ἀργότερον τοῦ Χριστοφόρου Μυτιληναίου καὶ Θεοδώρου τοῦ Προδρόμου, παραιτοῦμαι τῆς ἀξιώσεως τῆς ἀναγνωρίσεως τῶν Βυζαντινῶν ἐπιγραμματοποιῶν ὡς ἐπικρατεστέρων τῶν Ἀλεξανδρινῶν συναδέλφων των. Πράττω δὲ τοῦτο χάριν εἰλικρινείας, διότι οἱ συγγραφεῖς τῶν Ἀλεξανδρινῶν χρόνων, ἡ ἐπίστευον ἡ ἠπίστουν, δὲν εἶχον ἐπηρεασθῇ ἀπὸ τὸν Χριστιανισμόν εἰς τὸν ὁποῖον τυπικῶς ἀνῆκον οἱ μεταγενέστεροι Βυζαντινοί.

Ἐπίσης δὲν θὰ θίξω ἐδῶ δύο μεγάλα προβλήματα παρὰ μόνον ἐπιτροχάδην. Τὸ ἓν ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀκριτικὴν *ποίησιν*, διὰ τὴν ὁποίαν πάντοτε πρόβλημα εἶναι ἂν ἐδημιουργήθη ἀπὸ λόγιον συγγραφέα ἢ, ὡς νομίζω καὶ ἐγώ, ἐξεπλήθησεν ἀπὸ τὰ μικρασιατικὰ δημῶδη ἔσματα διὰ τῶν ὁποίων ὕμνετο τὸ ἡρωϊκὸν πνεῦμα τῶν ἀκριτῶν, δηλονότι τῶν μαχητῶν ἐκείνων πρὸς ὑπερήσπιζον τὰ σύνορα τοῦ Βυζαντίου πρὸς τὸν Εὐφράτην καὶ ἀντεμετώπιζον τοὺς Ἀραβας. Ὅπως καὶ ἂν ἔχη τὸ πρᾶγμα, ἡ ποίησις αὐτὴ εἶναι ἐν σπέρματι μεγάλῃ, ἀνθρωπίνῃ καὶ καταξιώνεται ἀπὸ τὸ ἐπικὸν ἡρωϊκὸν στοιχεῖον. Κινεῖται μεταξὺ τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τοῦ ἐθνισμοῦ, ἔχει ρωμαντικά καὶ κλασσικὰ στοιχεῖα καὶ ἀντιπροσωπεύει περισσότερον ἀπὸ τὸν μεσαιωνικὸν ἄνθρωπον τὸν ἀναδυόμενον Νεοέλληνα.

Τὸ δεύτερον πρόβλημα ἀφορᾷ εἰς τὴν *σατιρικὴν ποίησιν* τοῦ Πτωχοποροδόμου, τὴν ὁποίαν οἱ μελετῆται συνήθως βλέπουν ὡς ἐν γλωσσικὸν κείμενον ἐκτάκτου διαφέροντος, διὰ τοῦ ὁποίου μεταδίδεται πληθὺς εἰδήσεων ἰδιωτικοῦ βίου. Ὁ ἀναγνώσας τὸν σύγχρονον περίπου πρὸς τὸν Θεόδωρον Πρόδρομον *Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης* († 1193;), ἀνακαλύπτει ὅτι ἡ κατάστασις τῶν μοναστηρίων (πολλὰ τῶν ὁποίων ἦσαν ἐντὸς τῶν πόλεων) ἦτο τοιαύτη ὥστε ἐπέβαλε κριτικὴν, καὶ ἡ κριτικὴ ἐξεδηλώθη διὰ τῶν σατιρῶν τοῦ Πτωχοποροδόμου. Τὰ ποιήματα ταῦτα θὰ ἐφαίνοντο εἰς ἡμᾶς χαμαίζηλα καὶ ταπεινῆς διαθέσεως, ἂν δὲν ἐλαμβάνομεν ὑπ' ὄψιν τὴν σατιρικὴν τῶν ὑφ' ἡν.

Ἄλλ' οἱ Βυζαντινοὶ δὲν εἰσῆλθον εἰς τὸν στίβον τῆς Ποιήσεως οὔτε διὰ τῶν ἱαμβείων, οὔτε διὰ τῶν ἐκφράσεων, οὔτε διὰ τῶν ἀκριτικῶν καὶ πτωχοποροδομικῶν συνθέσεων, ἀλλ' οὔτε δι' αὐτῶν τῶν πολυαριθμῶν ἐπιγραμμάτων. Εἰς θεοκρατικὸν βασίλειον, εἰς τὸ ὁποῖον ἡ Ἐκκλησία εἶχεν ἰδιάζουσαν θέσιν, ἡ ἱερὰ ποίησις τῶν ἀκολουθιῶν ἐσφράγισε τὴν ἐκφρασιν τοῦ μεσαιωνικοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἱερὰ *ὑμνογραφία* τῶν Βυζαντινῶν εἶναι μέγα ποιητικὸν εἶδος, ὑπερβαλὼν τὴν ὀρφικὴν ὑμνολογίαν καὶ ἀκολουθοῦν κατὰ πόδας τὴν ἐβραϊκὴν ποίησιν τὴν ὁποίαν ἡ Ἀνατολὴ καὶ ἡ Οἰκουμένη εἶχον γνωρίσει διὰ τῆς μεταφράσεως τῶν Ἑβδομήκοντα. Διότι ἡ Χριστιανικὴ Ἀνατολικὴ Ὑμνογραφία δὲν ἐγνώρισεν (εἰμὴ σπανίως) τὴν ἑλληνικὴν προσφῶδιαν, ἠκολούθησε δὲ τοὺς ρυθμοὺς καὶ τοὺς τόνους τῆς Ἀνατολῆς. Ἐξωγράφησεν ὅμως τὸν ἄνθρωπον, τοὺς φόβους του, τὰς ἐλπίδας του, τὴν ἀγωνίαν του, τὴν κυμαινομένην μεταξὺ πίστεως καὶ ἁμαρτίας ψυχικὴν του κίνησιν, τὸ πνεῦμα τοῦ μέσου ἀνθρώπου. Σήμερον, ὅτε τὸ Βυζάντιον (χάρις εἰς τὴν ὁμιλοῦσαν ἄνευ γλωσσικῆς κλειδὸς ἀσκητικὴν του ζωγραφικὴν ἰδίαν) εἶναι πλησιέστερον πρὸς τὸν ἀγωνιῶντα καὶ ἀπιστοῦντα ἄνθρωπον τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος, δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι ἦλθεν ἡ στιγμή τῆς ἐκτιμήσεως τῆς μεγάλης αὐτῆς κληρονομίας, τὴν ὁποίαν ἐκ τῶν πρώτων ἐπεσήμανεν εἰς σπουδαῖος ἐρευνητῆς, ὁ καρδινάλιος Pitra, πρὸ ἐνὸς ἡδὲ αἰῶνος.

Ἀπὸ τὴν ψαλμωδίαν τῶν ἐβραϊκῶν συναγωγῶν καὶ ἀπὸ τὰ ψαλμικὰ ἀναγνώσματα τυπικῶς προῆλθεν ἡ ἱερὰ Χριστιανικὴ ὑμνολογία. Δὲν πρέπει ὅμως νὰ παραβλέπωμεν ὅτι βάσις τῆς εἶναι ἡ ψυχικὴ διάθεσις τοῦ ἀνθρώπου τῆς Ἀνατολῆς, βαθύτατα ἐπηρασμένον ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα μέσῳ τῆς ρητορικῆς τῶν Πατέρων. Διότι ὁ ἄνθρωπος τοῦ ἔκτου αἰῶνος δὲν ἦτο δυνατόν ν' ἀρχεσθῇ εἰς τὰ σχήματα τῆς βιβλικῆς ἐβραϊκῆς ὑμνολογίας καὶ ἀνεξήτησε τὴν μορφήν διὰ τῆς ὁποίας θὰ ἠδύνατο νὰ δώσῃ ἐκφρασιν εἰς τὰ συναισθημάτά του. Πρὸς τοῦτο ὁδηγοὺς ἔσχε τοὺς μεγάλους Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας, τὸν Χρυσόστομον, τοὺς Γρηγορίους, τοὺς Βασίλειους κ.ἄ. Εἶναι τόση ἡ ἐπίδρασις τῆς Ἑλληνικῆς πατερικῆς εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς ὑμνογρά-

φους, εἶναι τόσον στενὴ ἡ σύνδεσις τῶν ὑποθέσεων καὶ τοῦ ρητορικοῦ σχηματισμοῦ τοῦ λόγου, ὥστε θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ὑποτάξωμεν τὴν ποίησιν εἰς τὴν ρητορικὴν ἂν αὕτη δὲν ἦτο αὐτόνομος καὶ στενωτάτα συνδεδεμένη μὲ τὴν μουσικὴν. Διότι ὁ μελωδὸς ἔγραφεν ὁ ἴδιος καὶ τοὺς στίχους καὶ τὴν μουσικὴν τοῦ ποιήματος, καθὼς ὁ ἀρχαῖος τραγῳδὸς εἰς τὰ χορικά τῶν ἔργων του. Καὶ ἡ ἔμπνευσις ἐξεδηλοῦτο διὰ τοῦ λόγου, διὰ τοῦ τονικοῦ ρυθμοῦ καὶ διὰ τοῦ μέλους. Τοῦτο ἰσχύει τόσον δι' ἐκείνους ποῦ ἔγραψαν τοὺς ὕμνους, ὅσον καὶ διὰ τοὺς συγγραφεῖς τῶν κανόνων, τῶν τροπαρίων, τῶν ἰδιομέλων καὶ παντὸς προορισθέντος νὰ ψαλῇ εἰς τοὺς ναοὺς.

Τὸ ὄνομα τὸ ὁποῖον ἔρχεται εἰς τὰ χεῖλη ὅλων ὡς τοῦ βασιλέως τῶν Βυζαντινῶν ποιητῶν εἶναι τὸ τοῦ Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ, ποιητοῦ ἐξ Ἑμέσεως τῆς Συρίας, ζήσαντος ἐν Βηρυττῷ πρῶτον, ἐν Κωνσταντινουπόλει κατόπιν καὶ ἀκμάσας ἀναντιρρήτως ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ τοῦ Μεγάλου, τὸν ἕκτον αἰῶνα. Ὁ Ρωμανὸς ὑπῆρξε διάκονος πρῶτον, αὐλικὸς ποιητῆς κατόπιν. Ἑλληνομαθὴς καὶ ἀντιπαθὼν τοὺς μεγάλους ἀγωνιστικούς ἐθνικούς ποιητὰς καὶ συγγραφεῖς τῶν Ἑλλήνων, συνεπῆς πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῆς ὅλης Ἐκκλησίας (ἡ ὁποία καὶ τὸν καθιέρωσεν ἅγιον) καὶ πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴν πολιτικὴν τοῦ Ἰουστινιανοῦ, καθιέρωσε τὸ εἶδος τοῦ Ὕμνου, ἀποτελούμενον ἀπὸ *προοίμιον* καὶ πολλοὺς *οἶκους*, ἔχοντας μεταξὺ τῶν ἀναλογίας ἐκτάσεως καὶ μέτρου. Παλαιότερον ἐνομιζέτο ὅτι ἐξηγητὴς ἀπὸ τὴν μεγάλῃν Συριακὴν ποίησιν τοῦ ἁγίου ἐπίσης ποιητοῦ Ἐφραῖμ τοῦ Σύρου, ἑνδοξος μελετητῆς καὶ ἐκδότης τοῦ ὁποίου ὑπῆρξεν ὁ σεβαστὸς μας διδάσκαλος καθηγητῆς κ. S. G. Mercati. Ἄλλ' ἡ ποίησις τοῦ Ἐφραῖμ ἔχει καὶ χαρακτῆρα διάφορον, σχετικὸν πρὸς τὸν νομαδικὸν καὶ ἀγροτικὸν χαρακτῆρα τῆς Μεσοποταμίας, καὶ παράδοσιν καὶ μορφήν καὶ ἔκτασιν ἀνομοίας. Ἡ ὁμοιότης πρὸς τὸν Ἐφραῖμ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν μίμησιν τοῦ Ἐφραῖμ ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων Πατέρων, ρητόρων τοὺς ὁποίους ἀκολουθεῖ ὁ Ρωμανός. Ἄλλ' ὁ Ρωμανὸς ἐπηρεάσθη βαθύτατα καὶ ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴν ἀγιολογίαν, διότι μέγα μέρος τῶν χιλιῶν ὕμνων τοὺς ὁποίους συνέγραψε (καὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἐσώθη μόνις τὸ ἐν δέκατον) στηρίζεται εἰς τοὺς βίους καὶ τὰ συναξάρια τῶν παλαιῶν μαρτύρων, ἀσκητῶν καὶ ἁγίων, κείμενα τὰ ὁποῖα δὲν ἔχομεν ἡμεῖς τώρα εἰς τὴν μορφήν εἰς τὴν ὁποίαν ἔκείνος τὰ ἐγνώρισεν. Ἡ πλάνη τῆς Γερμανικῆς σχολῆς ὅτι ὁ μελωδὸς δὲν ἔγραψεν ἀγιολογικούς ὕμνους, νομίζω ὅτι ἔχει καταπέσει, καὶ ἡ νοθεΐα τοῦ ἔργου του δὲν εἶναι τῆς ἐκτάσεως ἡ ὁποία ὑπετέθη ἀρχικῶς. Τοῦτο φιλοδοξεῖ σὺν τοῖς ἄλλοις νὰ δεῖξη ἡ ἐκδοσις τοῦ ἔργου του τὴν ὁποίαν ἐπιχειρῶν ἐν Ἀθήναις μετὰ τῶν μαθητῶν μου, καὶ ἡ ὁποία (παρὰ τοὺς ἐκδοθέντας ἤδη τέσσαρας μεγάλους τόμους) προσεγγίζει μόνον τὸ ἥμισυ τῆς προσπάθειάς. Μολονότι ἡ ἐκδοσις εἶναι κυρίως κριτικὴ καὶ στηρίζεται διὰ πρώτην φορὰν ἐπὶ πάντων τῶν

γνωστῶν κωδίκων, ἔχει καὶ αἰσθητικὴν βάσιν, τείνουσα νὰ καταδείξῃ τὴν ἀξίαν τοῦ ἔργου. Ἐκίνησε δὲ ἡ προσπάθεια αὕτη ὅχι μόνον τὸν χόλον τῆς Γερμανικῆς σχολῆς ἀλλὰ καὶ τὴν συμπάθειαν καὶ προσοχὴν πολλῶν ἐπιστημόνων ἐκ διαφόρων χωρῶν. Οὕτως αἱ περὶ τὸν Ρωμανὸν μελέται ἀνθοῦν καὶ πάλιν καὶ προβλήματα πολλάκις συζητηθέντα, ὅπως τὸ τῆς πατρότητος τοῦ Ἀκαθίστου Ὑμνου, τὸν ὁποῖον κακῶς ἀπέδωκαν εἰς τὸν Βυζαντινὸν Πίνδαρον, εὐρίσκονται εἰς τὸ προσκήνιον. Ἡ ἰδική μου προσωπικὴ συμβολὴ νομίζω ὅτι συνετέλεσεν εἰς τὴν αἰσθητικὴν ἀξιολόγησιν τοῦ Ρωμανοῦ. Οὗτος εἶχεν ἄλλοτε ἀποκληθῆ Πίνδαρος, ἀλλὰ διατὶ ἦτο μέγας δὲν εἶχε δικαιολογηθῆ ποτὲ ἀκούοντως. Ἐλάχιστοι εἶχον ἀναγνώσει ἔργα του. Ἡ ἔρευνα τῶν πηγῶν του εἶχε δεῖξει ἡλαττωμένην τὴν πρωτοτυπίαν του. Ἡ ἀπώλεια τῆς μουσικῆς (διότι μόνον τὰ κατὰ παράδοσιν ψαλλόμενα ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ κοντάκιά του γνωρίζομεν σήμερον ἐμμελῶς, χωρὶς νὰ εἴμεθα βέβαιοι ὅτι οὕτως ἐψάλλοντο καὶ κατὰ τὸν ἔκτον αἰῶνα) συνετέλεσεν εἰς τὸ νὰ ἀγνοῶμεν κατὰ τὸ ἥμισυ τὴν φυσιογνωμίαν του. Ἐβραῖοι, προτεστάνται μελετηταὶ δὲν ἠδύναντο νὰ εἰσέλθουν εἰς τὸ θρησκευτικόν του βίωμα. Τέλος ἱερωμένοι καὶ θεολόγοι δὲν ἦσαν πάντοτε οἱ καταλληλότεροι διὰ τὴν φιλολογικὴν καὶ αἰσθητικὴν του ἔρευναν καὶ ἀξιολόγησιν.

Ὁ Ρωμανὸς ἔγραψεν εἰς γλῶσσαν ἁπλὴν, προσιτὴν, ἀλλ' ὑψωμένην ἀπὸ τὴν Κοινὴν διὰ χρησιμοποίησεως λογιωτέρων στοιχείων. Ἦτο εὐσεβὴς ἀμαρτωλός, ὅπως ὁ ἴδιος περιγράφει ἑαυτόν, ζῶν τὸ ἀγωνιώδες πρόβλημα τῆς λυτρώσεως τοῦ ἀνθρώπου. Εἶχε ζωηρὰν τὴν αἴσθησιν τῆς φύσεως, ἀγροτικῆς, ποιμενικῆς, κυνηγετικῆς, θαλασσινῆς, τῆς ἀστικῆς καὶ κοινωνικῆς συμβιώσεως, τοῦ νοήματος τοῦ μοναστικοῦ βίου. Ἐγνώριζε τὸν ἄνθρωπον ὅχι ἀπὸ τὰ βιβλία ἀλλ' ἀπὸ τὸ μέγα ἔργον τοῦ Δημιουργοῦ, τὴν φύσιν. Δι' αὐτὸ τὰ ἱερὰ πρόσωπα τῆς Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης τὰ ὁποῖα εἰσήγαγεν εἰς τὰ ἔργα του, καθὼς οἱ μάρτυρες, οἱ ἀσκηταὶ καὶ οἱ ἅγιοι τῶν πρώτων πέντε αἰώνων τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἀποδίδονται δι' ἁπλῶν, φυσικῶν, ἀνθρωπίνων χαρακτήρων, καταβιβάζονται μέχρι τῶν ἀπλοϊκῶν ἀνθρωπίνων τύπων τοῦ ἐκκλησιασματος διὰ νὰ γίνουν ἀντιληπτὰ, οἰκεία καὶ ἀγαπητὰ ἀπὸ τοὺς Χριστιανούς. Πολλάκις ἀποδίδονται εἰς αὐτὰ (εἰς τοὺς αὐλοὺς ἀγγέλους π.χ.) πάθη ἀνθρώπινα καὶ ἀδυναμίαι τὰς ὁποίας οἱ κατόπιν συγγραφεῖς τῶν κανόνων (οἱ ὑψοῦντες τὰ ἱερὰ πρόσωπα μέχρι θεοποίησεως αὐτῶν) ἐθεώρουν ἀπαραδέκτους. Αὕτη εἶναι ἡ ἀνθρωποποιητικὴ δύναμις τοῦ Ρωμανοῦ. Πῶς ἐκφράζεται αὕτη; Ἰδίᾳ διὰ τοῦ πλουσίου διαλόγου μεταξὺ τῶν κινουμένων προσώπων. Ὁ διάλογος οὗτος εἶναι φυσικὸς, ἀπέριτος, λαμβάνει κάποτε μορφήν δραματικὴν, μέχρι σημείου ὥστε κακῶς νὰ ὑποτεθῇ ὅτι ὁ Ρωμανὸς εἶναι θεατρικὸς συγγραφεὺς καὶ ὅτι τὰ ἔργα του παρίσταντο εἰς τοὺς ναοὺς! Ἀλλὰ τὸ θαῦμα τοῦ διαλόγου κορυφοῦται εἰς τὸν *ἑσωτερικὸν διάλογον*, δηλαδὴ ὑποθετικὸν διάλογον γινόμενον ὅχι εἰς τὴν πραγματικό-

τητα, ἀλλ' εἰς τὴν σκέψιν τοῦ προσώπου τοῦ ὕμνου. Ὁ διάλογος αὐτὸς ἐνθυμίζει τὰ σύγχρονα θεατρικὰ εἰρηήματα κατὰ τὰ ὁποῖα ὁ ἥρωας δμιλεῖ καθ' ἑαυτόν, ἀκούεται ὅμως ἀπὸ τοὺς θεατὰς. Τὰ δύο ταῦτα εἰρηήματα, δηλονότι ἡ ἀνθρωποποιία καὶ ὁ ἐσωτερικὸς διάλογος, χαρακτηρίζουν τὴν ποίησιν τοῦ Ρωμανοῦ. Πέραν ὅμως αὐτῶν ὑπάρχει τὸ θέμα τῆς ἐσωτερικῆς ἀγωνίας καὶ τῆς λυτρώσεως.

Ὁ ἄνθρωπος τοῦ Ρωμανοῦ δὲν εἶναι ἅγιος, ἔχει πάθη, ἐλαττώματα, πτώσεις. Αἰσθάνεται βαθύτατα τὴν ἀναξιότητά του, τείνει τὴν χεῖρα πρὸς τὴν θύραν τοῦ ἐλέους, ἀλλ' ἀντιλαμβάνεται τὴν ἰδίαν του ἀδυναμίαν νὰ κυριαρχήσῃ ἑαυτοῦ. Ποῖος ἄλλος δύναται νὰ τὸν λυτρώσῃ ἀπὸ τὸν Ποιητὴν Οὐρανοῦ καὶ γῆς, τὸν ἐνανθρωπήσαντα Χριστόν, τὸν δοκιμάσαντα τὰς ἀδυναμίας τῆς ἀνθρωπίνης υπάρξεως; Πρὸς αὐτὸν ὑψώνει τὴν λυτρωτικὴν του προσευχὴν ὁ Ποιητής, ὁμολογῶν τὰς ἰδίας του ἀδυναμίας. Καὶ ἐπειδὴ αἱ ἀδυναμίαι του εἶναι ἀνθρώπιναι, δὲν εἶναι μόνον ἀτομικαὶ του, εἶναι καὶ ἰδικαί μας. Ἔτσι ἡ Ποίησίς του ἐκφεύγει ἀπὸ τὴν περιπτώσιν τοῦ ἀτόμου καὶ προχωρεῖ εἰς τὴν σφαῖραν τῆς κοινότητος, τῆς Ἐκκλησίας.

Κυρίαι, Κύριοι,

Δι' ὀλίγων ἡθέλησα νὰ δείξω ὅτι ἤλθε πλέον ὁ καιρὸς ν' ἀντιμετωπίσωμεν τὴν λογοτεχνίαν τῶν Βυζαντινῶν οὐχὶ ὡς πτωσὶν ἢ παρακολούθημα τῆς Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας ἢ ὡς θεολογικὴν ἔκφρασιν, ἀλλ' ὡς αὐτόνομον περιοχὴν, ἢ ὁποία εὐρίσκει τὴν δικαίωσίν της εἰς τὸν ἑαυτὸν της. Εἴμεθα εὐγνώμονες πρὸς ὅλους τοὺς ἐρευνητὰς οἵτινες μέχρι σήμερον ἐτοποθέτησαν τὰ προβλήματα, ἀνεῦρον τοὺς κώδικας, ἐδημοσίευσαν τὰ κείμενα, συνεξήτησαν τὰ μέτρα, τὰ σχήματα, ἐξηκρίβωσαν τὰς πηγὰς, καθώρισαν τὰ χρονολογικὰ ὅρια καὶ ἀπεκάλυψαν τὰς βιογραφικὰς πληροφορίας τῶν συγγραφέων τῆς μεσαιωνικῆς ἡμῶν περιόδου. Παραλλήλως πρὸς τὴν ἀτελεύτητον αὐτὴν ἐρευναν, νομίζω, ἤλθεν ὁ καιρὸς διὰ νὰ ἴδωμεν ποία ἡ καθεαυτὴν ἀξία τῆς μακρᾶς ταύτης λογοτεχνικῆς παραγωγῆς καὶ ποία ἡ συνάρτησίς της πρὸς τὸν τότε ἄνθρωπον καὶ πρὸς τὸν σύγχρονον, δηλαδή πρὸς τὸν αἰωνίως ἀγωνιῶντα καὶ παλαίοντα νὰ ἐκφρασθῇ, δηλαδή νὰ λυτρωθῇ ἄνθρωπον.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ